

DE COMMISSARISSEN VAN ALVA

De werkwijze van de Raad van Beroerten in Zaltbommel (1567-1569)

ROLAND VAN GEEST

MA THESIS

S9940812

Inhoudsopgave

INLEIDING	2
DE BEELDENSTORM	2
DE RAAD VAN BEROERTEN	5
HISTORIOGRAFIE	8
ZALTBOMMEL	12
HOOFDSTUK 1. DE EERSTE INFORMATIE: HET RELIGIEAKKOORD	16
DE INSTRUCTIE VAN MARGARETHA	16
DE EED	20
HET OPROER	22
HOOFDSTUK 2. KAPELAAN JAN	27
GELDERSE PREDIKANTEN	27
BRONNEN OVER KAPELAAN JAN	29
'VAN WAT RELIGIE DIE GEMEYNTE ES'	32
HOOFDSTUK 3. DE TWEDE INFORMATIE: DE MAGISTRAAT	37
DE EERSTE INSTRUCTIE VAN ALVA	37
'DIE GEMEIJNTE WOLDE HET HEBBEN'	38
'LIJDEN ENDE GEDULDEN'	42
HOOFDSTUK 4. DE DISSIDENTEN	46
DE <i>EXTRACTEN</i>	46
NA HET RELIGIEAKKOORD	50
HOOFDSTUK 5. DE DERDE INFORMATIE: DE VEROORDEELDEN	55
DE NIEUWE INSTRUCTIE VAN ALVA	55
DE EERSTE LIJST	58
DE TWEDE LIJST	60
CONCLUSIE	66
BIBLIOGRAFIE	71
PRIMAIRE BRONNEN	71
SECUNDAIRE LITERATUUR	72

Inleiding

De Beeldenstorm

Op 10 augustus 1566 hield de voormalige mutsenmaker Sebastiaan Matte een bijeenkomst vlak buiten de muren van Steenvoorde in het Vlaamse Westkwartier. Nadat hij met grote bezieling had gepreekt leidde zijn compagnon en oud-monnik Jacob de Buyzere de aanwezigen naar het nabij gelegen St. Laurentiusklooster om aldaar de beelden en schilderijen kapot te slaan en te vernielen.¹ Hierna trokken Matte en de Buyzere verschillende kanten uit. Op 13 augustus werd na een preek van de Buyzere een klooster bij Belle bestormd.² Matte spoorde bij een predicatie op het O.L.-Vrouwkerkhof te Poperinge op 14 augustus zijn toehoorders aan om de kerken te 'zuiveren', en toonde daarbij gefingeerde verzegelde brieven van koning Filips II die hiervoor toestemming gaven.³ Jacob Pladys bracht in een kroniek hiervan verslag uit: "sy staken alle de santen (beelden) van boven neder, braken alle de tresoren en garderoben, en namen alle de ornamenten, kleederen, boeken ciboriën, kelken".⁴ In enkele dagen tijd werden honderden kerken, abdijen en kloosters in het Westkwartier het slachtoffer van rondtrekkende predikanten, die een gewapende escorte hadden en vaak ondersteuning kregen van lokale inwoners.⁵

Op 20 augustus zette het iconoclastische geweld een stap noordwaarts naar het Scheldegebied. In Antwerpen kwamen de kerkschendingen op een andere manier tot stand dan in het Westkwartier. Werklieden, zowel volwassen als kinderen, werden ingehuurd door aanhangers van de nieuwe religie uit de sociale bovenlaag om het zware werk te verrichten. Een marmarsteenverkoper maakte speciaal voor de gelegenheid een aantal bijltjes om het hakken in de beelden te bespoedigen. Wachters werden aangesteld bij de deuren van de kerken om de geroofde kerkbezittingen te verzamelen. De kapiteins van deze wachters brachten 's-nachts zilver naar de stadsbestuurders, en vertelden

¹ Peter Arnade, *Beggars, iconoclasts, and civic patriots* (Cornell University Press 2008) 98-99.

² J. Scheerder, *De Beeldenstorm* (1974) 23-24.

³ In Gent en Den Haag kregen initiatiefnemers tot het ruimen van de kerken zelfs medewerking van de gewestelijke en lokale overheid, doordat zij met succes voorwendden te beschikken over lastbrieven van respectievelijk het Hof van Vlaanderen en de gemeente Den Haag. Scheerder, *De Beeldenstorm*, 26, 44 en 76. Alastair Duke, 'The time of troubles in the county of Holland, 1566-67' in: Alastair Duke, *Reformation and revolt in the Low Countries* (1990) 125-151, daar 132.

⁴ J. Opedrinck, *Poperinghe en omstreken tijdens de godsdienstberoerten der XVIe eeuw of den geuzentijd* (Brugge 1898) 52. Het citaat is afkomstig uit: *Chronike van Elverdinghe, 1555-1579 door Jacobus Epinooy, alias Jacob Pladij, landman*. N. Boussemaere ed. (2011).

⁵ Scheerder, *De Beeldenstorm*, 37. Zie 117-120 voor een chronologie van de Beeldenstorm.

daarbij dat het hun wens was dat dieven bestraft zouden worden.⁶ Hiermee werd de religieuze motivatie achter de bestormingen onderstreept; de kerken moesten 'gezuiverd' worden en deze kapiteins vonden het klaarblijkelijk van groot belang dat de kerkschendingen ontdaan werden van enige gedachte aan ordinaire plunderpartijen. Op 23 augustus gebeurde in Doornik, waar ook werklieden werden ingezet, iets soortgelijks. Daar werden in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal gouden en zilveren beelden en reliekschrijnen in stukken gehakt, waarna deze brokstukken aan de magistraat werden overhandigd.⁷

Het nieuws over deze gebeurtenissen verspreidde zich door het land. Op de ochtend van 23 augustus toonden kooplieden uit Antwerpen op de Amsterdamse beurs in de Warmoesstraat stukjes marmer en albast, die afkomstig waren van altaren en beelden in Antwerpse kerken. De burgemeesters hoorden dit en gaven de geestelijkheid de opdracht om alle kostbaarheden uit te kerken weg te halen en veilig op te bergen. Dit lukte niet volledig omdat enkele ambachtslieden, die juist op dat moment een eetpauze hadden, deze rijkdommen de geestelijken weer afhandig maakten en terugbrachten.⁸ De inspanningen van de autoriteiten mochten niet baten. In de middag werden vernielingen aangebracht in de Oude Kerk totdat smekende woorden van de schutters de menigte zover kregen de kerk te verlaten.⁹ Op 25 en 26 september kwam nog een tweede golf van iconoclasme over de stad die ernstiger was, waarbij werd huisgehouden in een Minderbroederklooster en het buiten de Haarlemmerpoort gelegen Kartuizerklooster.¹⁰ De Beeldenstorm had zich intussen verspreid over een groot deel van de Nederlanden, van het Westkwartier tegen de Franse grens tot Winsum in Groningen. Begin oktober waren de laatste erupties in Venlo en Asperen.

Dit alles kon niet onbestraft blijven. Het vinden van de schuldigen aan deze gebeurtenissen was dan ook een van de taken die de hertog van Alva meekreeg van Filips II, toen hij in het voorjaar van 1567 naar de Nederlanden toog. Deze scriptie zal onderzoeken hoe dat in zijn werk ging aan de hand van de strafvervolging in Zaltbommel. Opmerkelijk genoeg is nog weinig bekend over de werkwijze van de Raad van Beroerten. In het algemeen was tot halverwege de twintigste eeuw de Beeldenstorm een

⁶ Ibidem, 40. G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie* (1996) 128.

⁷ Scheerder, *De Beeldenstorm*, 49.

⁸ H.F.K. van Nierop, *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam 1566-1567* (Nijmegen 1978), 30. De gilden hadden hun eigen kostbaarheden in de kerken om hun patroonheilige te eren.

⁹ Ibidem, 32.

¹⁰ Ibidem, 37.

ondergeschoven kind in de geschiedschrijving, waar zowel katholieken als protestanten, om hun eigen redenen, hun vingers niet graag aan brandden.¹¹ Er was hierdoor ook nog geen serieus onderzoek verricht naar de identiteit van de beeldenstormers. Dat veranderde met de postume publicatie van het *Het Hongerjaar 1566* in 1949, van de hand van de naar Nederland gevluchte Duitse Marxist Erich Kuttner.¹² De titel *Het Hongerjaar 1566* was een inventieve woordspeling op het begrip *Het Wonderjaar*, zoals het jaar van de Beeldenstorm bekend was komen te staan. Volgens de these van Kuttner waren de beeldenstormers arme proletariërs die waren misleid door de rijke protestantse elite, die hen een sociale revolutie had beloofd. Omdat de notabelen vreesden dat een revolutie zich tegen hen zou keren, bogen ze bijtijds de aandacht van de uitgehongerde meute af naar de godshuizen, en beschermden hiermee hun eigen bezit.¹³ Vervolgstudies zouden uitwijzen dat de these van Kuttner onhoudbaar was, en dat de beeldenstormers afkomstig waren uit alle sociale bevolkingsgroepen. Historici konden dit nagaan doordat ze gebruik gingen maken van het rijke archief dat de Raad van Beroerten had achtergelaten. Op basis van de dagvaardingslijsten, confiscatielijsten en lijsten met veroordeelden kon de identiteit van de beeldenstormers worden vastgesteld, waarmee zij voor het eerst een gezicht kregen. We hebben er echter geen zicht op hoe deze lijsten werden samengesteld.

Hoe de commissarissen aan de namen van de schuldigen kwamen is een vraag waar historici nog niet aan zijn toegekomen. Dat komt niet door een gebrek aan bronnen. In het Algemeen Rijksarchief te Brussel en verspreid over lokale archieven zijn enorme hoeveelheden getuigenverklaringen bewaard gebleven. Tot op heden zijn deze documenten nog niet nauwkeurig onderzocht. Volgens Judith Pollmann is het geen toeval dat we nog niet weten hoe de Raad van Beroerten te werk ging. In het verzamelen van bewijsmateriaal werkten de commissarissen van Alva, zelf Nederlandse ambtenaren, nauw samen met getuigen en stadsbesturen. Door te bestuderen hoe dit proces verliep zou kunnen blijken dat op veel grotere schaal medewerking was verleend dat tot nu toe is aangenomen. En dat is een onprettig resultaat, om Pollmann te citeren, 'for those who like their Revolt heroic.'¹⁴ Om dit vermoeden nader te onderzoeken zal in deze scriptie onder

¹¹ Waarom niet eerder aandacht was voor de identiteit van de beeldenstormers bediscussieerd Pollmann in: J. Pollmann, 'Iconoclasts anonymous. Why did it take historians so long to identify the image-breakers of 1566?' in *BMGN - Low Countries Historical Review*, volume 131-1 (2016) 155-176.

¹² Erich Kuttner, *Het hongerjaar 1566*, Johan Winkler (ed.), met een voorwoord van Jan Romein (Amsterdam 1949) 32.

¹³ Kuttner, *Het Hongerjaar*, 314-315.

¹⁴ Pollmann, 'Iconoclasts anonymous', 176

andere worden geanalyseerd hoe de burgers en de magistraat van Zaltbommel zich opstelden ten tijde van het onderzoek van de Raad van Beroerten.

De Raad van Beroerten

Het plan om de onrust in de Nederlanden te beëindigen door soldaten te sturen bestond al voordat de Beeldenstorm uitbrak. De landvoogdes Margaretha van Parma was gedwongen geweest om de inquisitie op te schorten nadat de lage adel onder aanvoering van Hendrik van Brederode haar het Smeekschrift had aangeboden.¹⁵ In paniek schreef ze op 19 juli 1566 aan Philip II dat hij militaire ondersteuning moest zenden of, indien hiertoe geen mogelijkheid was, de zogeheten Moderatie die ze had uitgevaardigd moest bevestigen. Doordat er ook een ander gevaar dreigde in het Rijk, een Turkse vloot hield zich verdacht op bij Italië, koos hij voor de tweede optie, maar begon hij ook direct met het rekruteren van Duitse troepen om in de Nederlanden te dienen.¹⁶ Het bericht over de Beeldenstorm, dat op 3 september binnenkwam, maakte de situatie zo pregnant dat in het voorjaar van 1567 de hertog van Alva aan zijn reis naar de Nederlanden begon. In Italië haalde hij tienduizend Spaanse soldaten op en een Duits contingent sloot zich later aan. Op 22 augustus kwam hij aan in Brussel.¹⁷

De Raad van Beroerten werd opgericht met als doel om de hoofdschuldigen aan de troebelen te bestraffen. Het voorstel voor de uitzonderingsrechtbank kwam van de Spaanse augustijnnermonnik Lorenzo de Villavicencio, die als geheim agent had gediend in de Nederlanden. De hoofdschuldigen waren personen die "tegen God en Koning zwaar misdreven hadden". Dit waren niet enkel de personen die de godshuizen hadden gemolesteerd. Marnef en De Schepper onderscheidde vier categorieën waarin de schuldigen in hoofdlijnen toe behoorden: 'predikanten van de nieuwe leer, leden van de consistories, diegenen die verzet tegen het beleid van de koning gepleegd hadden en diegenen die de beelden hadden gebroken of doen breken.'¹⁸ De magistraat wordt niet vermeld in deze opsomming, maar zou eraan toegevoegd kunnen worden. De Raad van Beroerten nam het ook op zich om het beleid van stadsbestuurder aan een onderzoek te

¹⁵ J. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (Oxford 1995) 146.

¹⁶ G. Parker, *The Dutch Revolt* (1977) 100.

¹⁷ J. Scheerder, 'De werking van de Inquisitie' in *Opstand en pacificatie in de lage landen. Bijdrage tot de studie van de pacificatie van Gent* (1976) 163.

¹⁸ G. Marnef en H. de Schepper, 'Raad van Beroerten (1567-1576)' in E. Aerts, *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)* (1994) 469.

onderwerpen. Dat resulteerde bijvoorbeeld in Nijmegen in de afzetting van vijf bestuurders, omdat zij een protestantse predikant hadden begunstigd.¹⁹

De eerste raadsleden werden benoemd op 5 september 1567 en op 20 september 1567 vond de eerste zitting plaats van de *Conseil de Son Excellence*, zoals de Raad van Beroerten in documenten vaak werd genoemd.²⁰ De hertog van Alva werd de voorzitter en het enige lid met vetorecht. Twee raadsheren waren van Spaanse afkomst en zij waren de enigen met stemrecht. Dit waren de in Brugge geboren Luis del Rio en de met Alva meegereisde Juan de Vargas. De twee vicevoorzitters waren de heren van Berlaymont en Noircarmes, beiden afkomstig uit de Raad van State. De andere vijf raadsheren, een procureur, twee advocaten, vier secretarissen en drie deurwaarders waren afkomstig uit Nederlandse instellingen de Geheime Raad, de Grote Raad voor de Nederlanden te Mechelen en de provinciale justitieraden.²¹ Alva maakte dus gebruik van de Nederlandse instellingen en benoemde daaruit zijn medewerkers. Deze instellingen waren overigens zelf ook niet helemaal gevrijwaard van calvinistische sympathieën. Het is bekend dat zes juristen die werkzaam waren bij de Grote Raad te Mechelen en meer dan tien juristen van de Raad van Vlaanderen openlijk calvinistische preken hadden begunstigd.²² De totale staf van Alva bedroeg 170 personen. In de periode 1567- 1575 werd in 184 steden onderzoek gedaan.²³ Formeel zou de rechtbank blijven bestaan tot 1576, maar de meeste activiteiten vonden plaats in 1568. De Raad bestond uit twee kamers. Eén kamer had de bevoegdheid over de gerechtelijke dossiers en de andere kamer had bevoegdheid over de confiscaties.

Alva maakte direct gebruik van de onbeperkte volmachten die hij had meegekregen om de rebellen te bestraffen, en arresteerde op 9 september onverwachts de graven van Egmond en Hoorn, en de Antwerpse burgemeester Antonie van Straelen. Hij benoemde commissarissen die naar de steden en gebieden afreisden waar troebelen waren geweest om onderzoek te verrichten. Ze verhoorden getuigen, die onder ede verklaringen aflegden over wie in hun ogen de schuldigen waren. Contact werd onderhouden met Brussel, waar de Raad van Beroerten zetelde, en de eindvonnissen werden gewezen. De legitimatie van de strafvervolging door de Raad van Beroerten was voor velen discutabel. Toen Alva op 22 augustus 1567 in Brussel arriveerde was de rust hersteld en waren de bijeenkomsten van

¹⁹ Hageman, *Het kwade exempel van Nijmegen*, 269.

²⁰ Marnef en de Schepper, 'Raad van Beroerten', 469.

²¹ *Ibidem*, 471.

²² Alastair Duke, 'Salvation by coercion: the controversy surrounding the 'Inquisition' in the Low Countries on the Eve of the Revolt' in: Alastair Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries* (1990) 152-174, daar 156.

²³ A.L.E. Verheyden, *Le Conseil des Troubles. Liste des condamnés (1567-1573)* (Brussel 1961) xii.

de nieuwe religie opgehouden. Hij werd zacht gezegd niet 'populair'. De echo van zijn reputatie weerklonk in de zeventiende eeuw nog met zware nagalm:

Alle de boomen aende wegen, alle galgen ende gherichten hingen vol onnosele menschen, alle merckten blaecte vande vueren met welcke de onschuldige Nederlanders levendig verbrandt wierden, de wateren waren vervult met de doode lichamen, die daghelijcx verdroncken wierden,

meende de Delftse geschiedschrijver Joannes Gysius in 1619.²⁴ Het zal niet de bedoeling van Gysius zijn geweest om te overdrijven, de horror die hij schetste wordt gezien als exemplarisch voor hoe gedacht werd in de opstandige gewesten over het Spaans imperiaal regime.²⁵ Zo noemde P.C. Hooft enige tijd later het leger van de hertog van Alva een 'maghtigh een' meenighte' [...] met heillooze Godvergeetenheit en helsche raazerye bezeeten' die tweehonderdduizend mannen de dood in joeg.²⁶

Door het archiefwerk van A.L.E. Verheyden zijn we sinds 1961 beter geïnformeerd over het werkelijke aantal terechtgestelden door de Raad van Beroerten. Verheyden heeft alle namen die voorkwamen in de dagingslijsten van de Raad van Beroerten en in de confiscatielijsten van de vier Rekenkamers bekeken en op basis daarvan een lijst van veroordeelden samengesteld. Zijn lijst telt 12.203 namen, waarvan bij 1073 personen de doodstraf staat vermeld.²⁷ Dat is bijna evenveel als de minimaal 1300 personen die in de periode 1523-1566 werden terechtgesteld in de Nederlanden vanwege de wetgeving tegen ketterij.²⁸ De lijst van Verheyden kan nog niet gezien worden als de definitieve lijst, maar er is nog onvoldoende onderzoek geweest om zijn lijst te corrigeren.²⁹ J.J. Woltjer heeft de 'liste des condamnés' kort na publicatie tegen het licht gehouden en voor de gewesten die ressorteerden onder de Haagse Rekenkamer vergeleken met het in 1735 uitgegeven handschrift van Jacob Marcus *Sententien en indagingen van den Hertog van Alba uitgesproken en geslagen in zynen Bloedtraedt*.³⁰ Zijn conclusie was dat van de ongeveer

²⁴ Joannes Gysius, *Oorspronck ende voortgang der Nederlandscher beroerten* (Delft 1619) fo. iii.

²⁵ K.W. Swart, 'The Black Legend during the Eighty Years' War', in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann ed., *Britain and the Netherlands* 5 (1975) 47.

²⁶ P.C. Hooft, *Neederlandsche Histoorien* (1654) 153.

²⁷ Verheyden, *Le Conseil des Troubles. Liste des condamnés*.

²⁸ W. Monter, 'Heresy Executions in Reformation Europe, 1520-1565' in *Tolerance and intolerance in the European reformation*, ed. O.P. Grell en R. Scribner (Cambridge 1996) 49.

²⁹ 'Though this list has been the subject of some criticism it remains the only general guide'. Duke, 'the time of troubles', 125. Voetnoot 2.

³⁰ Volledige titel: Jacob Marcus, *Sententien en indagingen van den Hertog van Alba uitgesproken en geslagen in zynen Bloedtraedt... Mitsgaders een aehangsel van authentike stukken, spruitende uit deselve sententien* (Amsterdam 1735).

2500 namen die Verheyden had opgenomen in de 'liste des condamnés' voor Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel er 1750 daadwerkelijk waren veroordeeld.³¹ Woltjer geeft verschillende redenen voor dit surplus van 750 personen. In de eerste plaats hield Verheyden er geen rekening mee dat een deel van de gedagvaarde personen niet veroordeeld was. Een voorbeeld hiervan waren de leden van de Amsterdamse magistraat, die volgens Verheyden behoorden tot de 'liste des condamnés', maar waarvoor in werkelijkheid in 1570 een algemeen pardon was afgekondigd. In de tweede plaats kwamen verschillende namen meerdere keren voor in de lijst van Verheyden. Dat laat zich verklaren doordat de lijsten waarvan Verheyden gebruik maakte een aantal moeilijkheden hadden. De dagingslijsten van de Raad van Beroerten waren sterk beschadigd, klerken waren vaak onnauwkeurig bij het opschrijven en overschrijven van namen en hun handschrift was ook niet altijd goed leesbaar. Daarbij kon de methode van Verheyden om op basis van achternaam te alfabetiseren voor een verdubbeling zorgen omdat deze ordening in de noordelijke gewesten niet gebruikelijk was.³²

Historiografie

De archieven van de Raad van Beroerten zijn tot op heden dus voornamelijk geraadpleegd om de identiteit van de beeldenstormers vast te stellen. Hoe de commissarissen hiervoor bewijsmateriaal verzamelden is nog niet onderzocht. Lokaal onderzoek laat zien dat hierover veel onbekend is. De indrukken die opgedaan werden bij drie van zulke studies zullen in deze paragraaf besproken worden. In *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam 1566-1567* heeft Van Nierop de dagingslijsten en confiscaties door de Raad van Beroerten onder de loep genomen. Van Nierop keek daarbij naar de dagingslijsten en confiscaties door de Raad van Beroerten om op basis daarvan de sociale opbouw van de gereformeerde beweging te reconstrueren. Hij concludeerde dat in Amsterdam de beweging leden had uit alle bevolkingsklassen maar geleid werd door rijke en

³¹ J.J. Woltjer, 'De vonnissen van de Raad van Beroerten' in: *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 18 (1964) 134. Zie ook M. Dierckx, 'De lijst der veroordeelden door de Raad van Beroerten' in: *Reveu belge de philologie et d'histoire*, vol. 40 (2) (1962) 415-422 en M. Dierckx, 'Nieuwe gegevens over het bestuur van de hertog van Alva in de Nederlanden' in: *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 18 (1964) 167-192, waarvan blz. 171-173 over de lijst van Verheyden gaat. De twee artikelen van Dierckx geven overigens geen nieuwe inzichten. Nieuw onderzoek is nodig voor accurate cijfers over het aantal veroordeelden door de Raad van Beroerten.

³² Woltjer, 'De vonnissen van de Raad van Beroerten', 128, 129, 130 en 133. Woltjer doet de suggestie dat het slordige handschrift ook sabotage geweest kan zijn van de klerken. Zo werden veroordeelden uit Montfort in Limburg bijgeschreven in het register van Montfoort in Utrecht.

vooraanstaande burgers.³³ In Amsterdam werden 204 personen gedaagd vanwege hun aandeel in de troebelen.³⁴ Van Nierop merkte daarbij wel op dat het voor hem onduidelijk was hoe de lijst met veroordeelden was samengesteld. Het grootste deel van de personen die zich had 'misdragen' werden namelijk niet veroordeeld. Zo hadden bij een oproer op 25 februari 1567 enkele duizenden de wapens opgenomen tegen de magistraat.³⁵ En waren er ongeveer duizend personen die het Avondmaal hadden bijgewoond onder leiding van een protestantse predikant.³⁶ Dit laatste was een belangrijke indicatie voor de gezindheid van deze groep, omdat de predikant voorafgaand een geloofsonderzoek had afgenomen bij de deelnemers. Sommigen van deze personen werden uitsluitend hiervoor door de Raad van Beroerten veroordeeld, maar de meesten gingen vrijuit. Op basis waarvan bepaalde de Raad van Beroerten wie vervolgd werden en wie niet? Op deze vraag kon Van Nierop geen antwoord formuleren.

Deze onduidelijkheid signaleerde Juliaan Woltjer ook in *Friesland in hervormingstijd*. Woltjer vond het 'merkwaardig' dat na de komst van de onderzoekscommissarissen van Alva in januari 1568 veel personen die de protestanten hadden begunstigd ongestoord in de stad konden blijven.³⁷ Een voorbeeld hiervan was Tjalling van Eysinga, een raadsheer bij het Hof van Friesland, die zijn functie mocht blijven uitoefenen terwijl een aantal verdachte feiten over hem bekend waren. Hij had volgens getuigen preken bijgewoond en advies gegeven aan aanhangers van de nieuwe religie. Daarbij zou hij de auteur zijn geweest van het klein-compromis, een Fries variant van het Compromis der Edelen, waarbij een deel van de adel (dertig tot veertig edelen) zich bereid toonde om de "ware godsdienst" desnoods met geweld te verdedigen. Eysinga zou uiteindelijk de stad verlaten om te dienen in het geuzenleger, en werd bij het groepsvonnis van 22 oktober 1568 alsnog bij verstek veroordeeld.³⁸ Dit vonnis en het groepsvonnis van 10 september 1568 waren volgens Woltjer eveneens 'merkwaardig'. Woltjer had de indruk dat de meeste vluchtelingen veroordeeld werden voor onbeduidende delicten, die veel andere personen ook hadden begaan zonder daarvoor veroordeeld te worden.³⁹

³³ Van Nierop, *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam*, 71-84.

³⁴ *Ibidem*, 70, 80. 135 personen waren gevlucht. Van de veroordeelden werden 165 personen verbannen en 25 personen kregen de doodstraf.

³⁵ *Ibidem*, 70.

³⁶ *Ibidem*, 47.

³⁷ J.J. Woltjer, *Friesland in in hervormingstijd* (1962) 191.

³⁸ *Ibidem*, 163.

³⁹ *Ibidem*, 191 en 194.

Maarten Hageman is de eerste historicus die op een systematische manier heeft gekeken naar de rapporten van de onderzoekscommissarissen. In *Het kwade exempel van Nijmegen* wijdt hij een hoofdstuk aan de werkwijze van de Raad van Beroerten. In Nijmegen hadden de getuigenverklaringen de namen opgeleverd van ongeveer 200 verdachten. De commissarissen hadden van Alva de opdracht gekregen om zich te richten op de vluchtelingen. Van de 112 vluchtelingen werden uiteindelijk 68 personen veroordeeld in twee groepsvonnissen.⁴⁰ Om te kunnen analyseren hoe deze selectie tot stand kwam, heeft Hageman de delicten waarvan de verdachten beschuldigd werden ingedeeld in verschillende categorieën. Hij kwam daarbij tot de volgende conclusie: 'Uit de beschikbare gegevens valt geen verband te leggen tussen het soort beschuldiging en een veroordeling door de Raad van Beroerten'.⁴¹ Hij sluit uit dat bewijslast een rol speelde bij de vervolging, omdat ook over vluchtelingen die niet veroordeeld waren, wel in ruime mate belastend materiaal was verzameld.⁴²

Hageman vermoedt dat praktische overwegingen doorslaggevend waren. De commissaris Amelis van Amstel van Mynden zou het onderzoek, dat vaak onderbroken was geweest, onder andere door gebrekkige medewerking van de Nijmeegse Raad, snel hebben willen afronden. In plaats van een gewogen oordeel over het gehele onderzoek baseerde van Van Amstel van Mynden zich daarom op de meest recente getuigenissen. Die hadden de namen opgeleverd van personen waarvan kort daarvoor bekend was geworden dat ze de stad hadden verlaten of in het leger van Brederode hadden gediend. Op deze manier gingen bijvoorbeeld vijftien Nijmeegse burgers vrijuit die in het najaar van 1566 de eed van gehoorzaamheid hadden geweigerd. Inwoners van Nijmegen die zich hadden misdragen in 1566, maar niet waren gevlucht, werden niet vervolgd. Alva was hiervan op de hoogte, want Van Amstel van Mynden kaartte dit bij hem aan in een brief gedateerd op 6 september 1568, maar hij kreeg hierop geen andere instructie. De commissarissen hadden in Nijmegen volgens Hageman slecht werk afgeleverd, en hij noemt het onderzoek naar de Nijmeegse onlusten dan ook 'pover en onsamenhangend'.⁴³

'Hoe zou de geschiedenis verlopen zijn, als Alva niet door een overdosering van geweld alle gematigden van zich had vervreemd', vroeg Woltjer zich af in zijn Leidse oratie

⁴⁰ Maarten Hageman, *Het kwade exempel van Gelre. De stad Nijmegen, de Beeldenstorm en de Raad van Beroerten, 1566-1568* (Nijmegen 2005), 295-297.

⁴¹ Ibidem, 295.

⁴² Ibidem, 296.

⁴³ Ibidem, 294-297. De brief waarop Hageman dit baseert: ARAB, RvB1(1), f. 278, r. -279.

*Kleine oorzaken, grote gevolgen.*⁴⁴ Het is inderdaad de vraag wat de ontwikkelingen in de Habsburgse Nederlanden waren geweest als Filip II niet de 'noodlottige keuze' had gemaakt, zoals Geoffrey Parker het verwoordde, om Alva te sturen.⁴⁵ Maar om een goede inschatting te kunnen maken van de invloed die de 'overdosering van geweld' had op de gematigden, is het nuttig om ons te verdiepen in hoe de Raad van Beroerten functioneerde. Veel is nog onopgehelderd. We zagen zojuist dat in Leeuwarden en Nijmegen prominente vertegenwoordigers van de nieuwe religie in de stad bleven, ook nádat de commissarissen van Alva in de stad gekomen waren. Waarom werden de dissidenten niet direct gearresteerd? Heeft dat te maken met de richtlijnen vanuit Brussel of met lokale omstandigheden? Een ander punt zijn de vonnissen van de Raad van Beroerten. De studies van Van Nierop en Woltjer stipten reeds aan dat het niet altijd duidelijk was wat de grondslag was voor de veroordelingen. De conclusie van Hageman dat praktische omstandigheden, en niet bewijslast, doorslaggevend waren voor de veroordelingen door de Raad van Beroerten in Nijmegen geeft veel stof tot nadenken. Werd de afkeer van de gematigde katholieken voor Alva veroorzaakt door de strengheid van de Raad van Beroerten, of kwam het (mede) doordat de 'Bloedraad' willekeurig opereerde, en in hun ogen niet rechtvaardig was, zoals Hageman meent? Om er achter te komen of de werkwijze van de Raad van Beroerten in Nijmegen symptomatisch was voor hoe de Raad van Beroerten in andere steden opereerde zal in deze scriptie met Zaltbommel een nieuwe casus worden opgeworpen.

Deze scriptie is in die zin een vervolgstudie op *Het kwade Exempel van Nijmegen*. De methode die ik hierbij hanteer zal wel iets anders zijn. Hageman heeft gekeken naar de bewijslast, maar heeft nog niet de vraag gesteld hoe het bewijs was verkregen. Dit kan voor Zaltbommel nu onderzocht worden door de getuigenverklaringen te bestuderen. De grote beperking die delictomschrijvingen vaak met zich meedragen is dat ze niet altijd precies aangeven waarvan een verdachte beschuldigd werd. Om een voorbeeld te geven uit de eerste groepsvonnis van Leeuwarden, gedateerd op 22 oktober 1568: Machtelt 'Dircks dochter' werd veroordeeld omdat ze 'de gesegde sectarissen seer gunstig [was] geweest'.⁴⁶ Op het oog was dit een licht vergrijp. Er waren wel meer inwoners in Leeuwarden die de protestantse predikant een warm hart toedroegen, maar desalniettemin niet werden veroordeeld. Maar wat bedoelden de commissaris van de Raad

⁴⁴ J.J. Woltjer, *Kleine oorzaken, grote gevolgen* (1975) 14.

⁴⁵ Geoffrey Parker, *The Dutch Revolt* (1977) 84.

⁴⁶ Jacob Marcus, *Sententien en indagingen*, 167.

van Beroerten precies met 'seer gunstig'? Welke gedragingen behoorden hiertoe? De delictomschrijving is zo beknopt en in algemene termen opgesteld, dat het ons geen concrete informatie geeft over het handelen van Machtelt 'Dircks dochter' ten tijde van de troebelen. Als we willen weten wat de overwegingen waren voor de Raad van Beroerten om tot vervolging over te gaan, is het noodzakelijk de getuigenverklaringen te bestuderen.

Zaltbommel

In vergelijking met de zuidelijke gewesten was Gelre niet zwaar getroffen in *Het Wonderjaar*. Er was gestormd in Elburg en Harderwijk, en er waren incidenten in Venlo en Roermond waarbij op beperkte schaal vernielingsacties waren.⁴⁷ De drie grootste steden, Nijmegen, Arnhem en Zutphen, bleven gevrijwaard van vernielingen. Ook in Zaltbommel was er geen beeldenstorm geweest. Wel was er op 23 oktober 1566 een oproer. De aanhangers van de nieuwe kapelaan Jan van Venray, afkomstig uit Nijmegen, dwongen bij de magistraat een religieakkoord af. Zaltbommel volgde hiermee het voorbeeld van Nijmegen, waar op 31 augustus ook een religieakkoord was afgesloten.⁴⁸ Maar terwijl in Nijmegen een opstand van katholieke burgers spoedig een einde maakte aan religieuze tolerantie, bleef het akkoord in Zaltbommel van kracht totdat een verdrag werd gesloten met de Gelderse stadhouder Karel van Brimeu, graaf van Megen, op 8 februari 1567.

Het is tot nu toe lastig geweest om te bepalen wat er zich had afgespeeld in Zaltbommel tijdens *Het Wonderjaar*.⁴⁹ In 1871 verscheen van de hand van de Bommelse pastoor J.G.R. Acquoy een monografie over de kapelaan Jan van Venray, waarin hij concludeerde dat er 'wel beeldbreking maar geen beeldstormerij en kerkschending heeft plaatsgehad'.⁵⁰ Wat dit in de praktijk inhield zal door een studie van de getuigenverklaringen beter bepaald kunnen worden. Door de verklaringen van de burgers, geestelijken en bestuurders van Zaltbommel naast elkaar te leggen zal getracht worden de standpunten van de getuigen zoveel mogelijk te duiden. Hierdoor wordt de dynamiek in de stad zichtbaar, waarbij de katholieke burgers, de magistraat en de geestelijken gedwongen waren zich te verhouden tot de aanhangers van de protestantse kapelaan Jan. De magistraat moest een beroep doen op de schutterijen om de orde in de stad te

⁴⁷ Scheerder, *De Beeldenstorm*, 85.

⁴⁸ Hageman, *Het kwade exempel*, 193-204.

⁴⁹ Duke, 'The time of troubles', 134.

⁵⁰ J.G.R. Acquoy, *Jan van Venray (Johannes Ceperinus) en de wording en vestiging der Hervormde gemeente te Zalt-Bommel* ('s-Hertogenbosch 1873) 47.

bewaren. We zullen straks zien dat de positie die de schutters innamen cruciaal was voor hoe de nieuwe religie zich in Zaltbommel had ontwikkeld in *Het Wonderjaar*.

In feite was er niet één onderzoek in Zaltbommel, maar vonden er drie verschillende onderzoeken plaats. Het onderzoek naar de onlusten in Zaltbommel begon eind juli 1567. Margaretha had de Gelderse raadsheren Jacob Pieck en Johan Urd benoemd tot onderzoekscommissarissen, en tot en met september 1567 verhoorden zij omtrent vijftig inwoners van Zaltbommel. Dit was de zogeheten *eerste informatie*, waarvan een cahier met dertien getuigenverklaringen bewaard wordt in het Gelders Archief.⁵¹ Oorspronkelijk waren er vier cahiers, maar de andere drie zijn niet bewaard gebleven.⁵² De hoofdstukken 1 en 2 van deze scriptie zijn voor een groot gedeelte gebaseerd op deze getuigenverklaringen. Hoofdstuk 1 zal gaan over het oproer dat plaatsvond op 23 oktober 1566. Een religieakkoord was hiervan het gevolg. De getuigen werden over de gebeurtenissen op deze dag uitgebreid verhoord. Aanleiding tot het oproer was een brief van de landvoogdes Margaretha van Parma, waarin ze de opdracht gaf om de protestantse kapelaan Jan uit de stad te zetten. Deze brief werd aan een groep burgers voorgelezen, waarna ze naar wapens grepen en de Markt en het Stadhuis in bezet namen. De getuigenverklaringen maken het mogelijk een reconstructie te maken van de ontwikkelingen op die dag. Ook zal geprobeerd worden om te duiden hoe de getuigen, allemaal katholieken van onbesproken gedrag, zich zelf hadden opgesteld ten tijde van het oproer. In hoofdstuk 2 zal nader worden ingegaan op de persoon kapelaan Jan. Wat van hem bekend is zal worden besproken. Aan de hand van de getuigenverklaringen zal geprobeerd worden in te schatten hoe groot zijn aanhang was. Er zal blijken dat in ieder geval de initiële belangstelling voor het gedachtegoed van kapelaan groter was dan uitsluitend de groep personen die zich tot de dissidenten zouden ontwikkelen.

Het tweede onderzoek ving aan kort nadat Alva in de Nederlanden was gearriveerd. Op 9 oktober 1567 gaf Alva dezelfde commissarissen die het eerste onderzoek hadden geleid de opdracht om terug te keren naar Zaltbommel om ditmaal de magistraat te verhoren. Deze *tweede informatie* omvat de getuigenverklaringen van twaalf (oud)magistraatsleden en twee (oud)ambtmannen van Bommel, en is te vinden in het

⁵¹ *Eerste informatie*, Gelders Archief, 0124, Hof van Gelre en Zutphen, inventarisnr. 1297.

⁵² De archivaris P. Nijhoff had er op verzoek van Acquoy vergeefs naar gezocht in het Gelders Archief. Acquoy, *Jan van Venray*, 66. Voetnoot 3.

Algemeen Rijksarchief te Brussel bij het fonds *Conseil des Troubles*.⁵³ Hoe de magistraat zich verantwoordde voor de gebeurtenissen in Zaltbommel wordt behandeld in hoofdstuk 3. Nadat ook dit onderzoek was afgerond, werd het resultaat van beide informaties samengevat in de *extracten*, dat in dezelfde omslag als de *eerste informatie* bewaard wordt in het Gelders Archief. In de *extracten* staan de namen van alle verdachten, met daarbij de delicten vermeld waarvan ze verdacht werden. De *extracten* vormen hiermee een nuttige aanvulling op de *eerste informatie* en de *tweede informatie*. De getuigenverklaringen hadden de namen opgeleverd van ongeveer honderdnegentig personen. Hoofdstuk 4 gaat over de identiteit van de dissidenten, en behandelt de gebeurtenissen in Zaltbommel nadat het religieakkoord was afgesloten.

Het doel van de *eerste informatie* was geweest om zoveel mogelijk bewijsmateriaal te verzamelen tegen de dissidente inwoners van Zaltbommel. Bij de *tweede informatie* werd de magistraat opgeroepen om verantwoording af te leggen over het beleid dat ze gevoerd had ten tijde van de troebelen. Intussen was nog steeds niemand gearresteerd of veroordeeld. Om deze reden benoemde Alva twee nieuwe commissarissen om het onderzoek af te ronden en de hoofdverdachten te vervolgen. Boudewijn van der Boe arriveerde in Zaltbommel op 28 mei 1568. Van Der Boe en de later aangekomen griffier Pieter van Sinte Pieters noteerden hun werkzaamheden in de *besoigne*, dat ook te vinden is in het Gelders Archief. Dit was de zogeheten *derde informatie*. Hoofdstuk 5 is hierop grotendeels gebaseerd. De *besoigne* is een eigenaardig document, waarin zowel met net handschrift dagvaardingslijsten en confiscatielijsten zijn geschreven, als wel diverse aantekeningen in onooglijk gekriebel.⁵⁴ De hoofdauteur van de *besoigne* was de Gelderse rekenmeester Van Der Boe, en vermoedelijk vanwege zijn functie kwam het vuistdikke dossier terecht bij de afdeling Gelderse Rekenkamer. Deze vindplaats is enigszins misleidend, omdat er bijvoorbeeld ook getuigenverklaringen in voorkomen, die afgenomen waren in het kader van de werkzaamheden van Van Der Boe voor de Raad van Beroerten. Omdat niet alle stukken in de *besoigne* voor mij leesbaar waren, maak ik een voorbehoud.⁵⁵ Het is mogelijk dat als tot op heden nog niet ontcijferde aantekeningen uit de *besoigne* tot nieuwe inzichten leiden, die niet in deze scriptie zijn verwerkt.

⁵³ *Tweede informatie*, Algemeen Rijksarchief te Brussel, fonds Conseil des Troubles, 136/8, Zaltbommel, 1567. De pagina's zijn indertijd genummerd per vel, maar hebben later om onduidelijke redenen een andere nummering gekregen met potlood. Ik maak gebruik van de oorspronkelijke nummering.

⁵⁴ Voluit heet het *Besoigne en informatien van de commisarrisen Boudewijn van der Boe en Pieter van Sinte Pieters*. Gelders Archief, Gelderse Rekenkamer, 0012, inventarisnr. 7213

⁵⁵ Ook Acquoy kwam er niet altijd uit: Acquoy, *Jan van Venray*, 63-75.

In hoofdstuk 5 zal geconcludeerd worden hoe de veroordelingen zich verhielden tot het bewijsmateriaal dat in de voorgaande informaties was verzameld. Wat waren de overwegingen van de commissarissen om tot vervolging over te gaan? Waren het praktische redenen zoals in Nijmegen, of was er wel een relatie tussen bewijslast en vervolging? Ten slotte zal in de conclusie worden overwogen wat deze studie van de getuigenverklaringen ons heeft opgeleverd. Geeft de casus Zaltbommel reden om de rol die de Raad van Beroerten vervulde in het 'voorspel' van de Opstand verder te problematiseren?

Hoofdstuk 1. De *eerste informatie*: het religieakkoord

De instructie van Margaretha

Op 8 februari 1567 was Zaltbommel de eerste opstandige stad in Gelre die zich weer schaarde onder het centrale regeringsgezag. Het verdrag was het resultaat van de onderhandeling die de Gelderse stadhouder Megen voerde met een delegatie uit Zaltbommel, toen hij met een leger op weg was naar Den Bosch, en zich enige tijd ophield in Driel. De magistraat had voorafgaand aan deze onderhandeling overleg gevoerd met haar inwoners in de Grote Kerk, waarbij besloten was dat de protestantse kapelaan Jan van Venray de stad moest verlaten. Megen ontving de delegatie uit Zaltbommel op 3 of 4 februari. Enkele dagen werd overlegd over de voorwaarden van het verdrag. Ogenschijnlijk had Megen een sterke onderhandelingspositie, en hij toonde zich optimistisch in een brief aan Margaretha: 'je pense que cheulx de Boumel viendront o jour d'hui o demain ousy pour capituler'.⁵⁶ Maar als we het verdrag bekijken, dan blijkt dat Megen toch op belangrijke punten grote concessies had gedaan aan de Bommelse magistraat. Het artikel waarin Megen dreigde met zes vaandels soldaten (een vaandel is 175 soldaten) Zaltbommel binnen te vallen, indien het verdrag niet nageleefd zou worden, werd geschrapt, alsmede de voorwaarde dat de dissidenten ontwapend moesten worden.⁵⁷ Misschien hadden de afgevaardigden ingezien dat Megen andere prioriteiten had. Megen wilde namelijk zijn voltallig leger in Den Bosch brengen, een operatie die uiteindelijk zou mislukken.⁵⁸ Bij terugkomst in Zaltbommel bleek dat de magistraat de situatie allerminst onder controle had. De schepen Adriaen de Cock beschreef aan de commissarissen, toen hij door hen werd verhoord op 2 november 1567, dat de aanhangers van de kapelaan Jan een vergadering hadden belegd op het Stadhuis. De dissidenten 'riepen, raesden, tierden' in zulke mate dat de magistraat hen voorzag met wapens, 'soe sij bevreest waeren dootgeslagen te worden'.⁵⁹ De kapelaan was dus wel weggestuurd, zoals Megen had verlangd, maar hij liet een fanatieke achterban achter.

Na Zaltbommel ontdeden ook de andere Gelderse steden zich van predikanten. Nadat Hendrik van Brederode naar Emden was gevlucht, en hertog Eric van Brunswijk

⁵⁶ J.S. van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu, graaf van Megen, stadhouder van Gelderland, 1560-1567* (1914) 365.

⁵⁷ *Ibidem*, 366-375.

⁵⁸ Hageman, *Het kwade exempel*, 255-256.

⁵⁹ *Tweede informatie*, 282

begin mei Vianen had ingenomen, was het gedaan met de protestantse predikaties in Gelre.⁶⁰ Spoedig nam het Hof van Gelre initiatief om een grootschalig onderzoek op te zetten naar de onlusten in de Gelderse steden. De kanselier Adrien Nicolai, die later zitting zou nemen in de Raad van Beroerten, en de raadsheren van het Hof van Gelre ontwierpen een voorstel. Ze overlegden daar toe eind juni met Megen, wiens drukke agenda het toestond dat hij enkele dagen in Arnhem kon zijn. De predikanten waren weliswaar verwijderd uit de Gelderse steden, maar voor volledig ordeherstel moesten ook alle rebellen ontwapend worden. Het plan was om in de 'mauvaises villes' Harderwijk, Elburg, Roermond, Venlo en Zaltbommel gelijktijdig soldaten onder te brengen. Vervolgens moesten commissarissen worden afgevaardigd naar deze steden. De commissarissen kregen een verborgen agenda mee. In de steden zouden ze meedelen dat hun aanwezigheid vereist was om toe te zien op het ontwapenen van de rebellen. De werkelijke opdracht van de commissarissen was om informatie in te winnen over het stadsbestuur en de dissidenten. Het paste bij het idee dat het Hof van Gelre had om de religieuze twisten op te lossen op een manier die de 'minste quetsinge' tot gevolg had. Om deze reden moesten de magistraatsleden de gelegenheid krijgen om zelf hun zetel op te geven, indien zou blijken dat ze 'besmet' waren. Alleen wanneer ze dit weigerden, zou gebruik gemaakt worden van de mogelijkheid om ze te veroordelen wegens *laesae maiestatis* (majesteitsschennis).⁶¹

Megen nam dit voorstel mee naar Brussel, waar hij door Margaretha naartoe geroepen was. Zij liet vervolgens op 12 juli 1567 een instructie uitvaardigen voor de commissarissen. Daarbij werd niet dezelfde discretie in acht genomen als het Hof van Gelre had aanbevolen. Volgens artikel achttien van de instructie moesten schuldige magistraatsleden worden afgezet.⁶² Met deze bepaling was het initiatief tot aftreden dus niet bij de stadsbestuurders zelf gelaten. Het Hof tekende bezwaar aan. In een brief aan Megen stelde ze dat het 'gebruyckelick' was dat de steden zelf hun stadsbestuur aan- en afstelden, en niet Filips II en zijn vertegenwoordigers. Megen stuurde deze reactie door naar Margaretha, waarbij hij haar van advies voorzag. Hij had er geen bezwaar tegen om voor de steden Roermond, Venlo, Elburg en Zaltbommel de magistraat te vrijwaren van een onderzoek. Voor Harderwijk lag de situatie anders. Daar moesten de bestuurders, 'qui

⁶⁰ Hageman, *Het kwade exempel*, 258.

⁶¹ Van Veen, *Briefwisseling*, 615-620.

⁶² G. van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie: uit de verzameling van mr. G van Hasselt* dl. 1 (1792) 204-207.

seront trouvez suspects', wel onder de loep worden genomen.⁶³ De landvoogdes nam het advies van Megen over.⁶⁴

Voor Zaltbommel werden de raadsheren aan het Gelderse Hof Jacob Pieck en Johan Urd benoemd tot commissarissen. Johan Urd was behalve raadsheer (1563-1578) vanaf 1565 tevens mombler, wat inhield dat hij de belangen van de stadhouder behartigde aangaande diens particuliere bezittingen. De 'raad extraordinaris' Jacob Pieck kwam uit een adellijk geslacht. Hij was de heer van IJzendoorn, en had sinds 1561 toestemming van het Hof van Gelre om daar permanent in zijn huis te verblijven.⁶⁵ Op 26 juli 1567 kwamen de commissarissen aan in Zaltbommel. De volgende dag stuurden ze een bericht naar Megen, waarin ze zich met tevredenheid uitlieten over de houding van de magistraat, die hen 'mit gueden, gehoirsamen und onderdaenigen wille ende antwoirt' had bejegend. Maar er waren wel andere problemen. Er waren dissidenten in de stad. Het ging om twee verschillende groepen. De eerste groep bestond uit 'ennige Guessen', die Brederode hadden gediend. Zij waren weer teruggekeerd naar Zaltbommel, nadat Brederode op 27 april 1567 naar Emden was uitgeweken. De tweede groep bestond uit 'ennige van alhier', die bij de troebelen in Zaltbommel gerekend moesten worden tot de hoofdschuldigen.⁶⁶

Megen overlegde dit met Margaretha. Besloten werd dat de personen die Brederode hadden gediend direct opgepakt moesten worden, en dat voor de anderen het rapport van de commissarissen moest worden afgewacht.⁶⁷ Ondanks dat deze instructie aan duidelijkheid niets te wensen overliet volgden er geen arrestaties. Gebrek aan opsporingsmogelijkheden lijkt niet het probleem te zijn geweest. In het advies van het Hof van Gelre aan Margaretha stond expliciet vermeld dat in Zaltbommel 'algereets knechten ligghen'.⁶⁸ Dit zal het staande leger met de Bommelse knechten zijn geweest. Elk kwartier van Gelre had drie kapiteins met knechten, die uit eigen middelen werden betaald.⁶⁹ Megen had vijf vendels soldaten tot zijn beschikking, waarmee hij eind juni in Utrecht de geuzen had ontwapend. In opdracht van Margaretha stuurde hij drie vendels naar Amsterdam, en twee naar Roermond. Hij kon ze echter niet meer betalen, waardoor de soldaten tot armoede vervielen. Op 24 juli 1567 verzocht hij Margaretha om meer geld.

⁶³ Van Veen, *Briefwisseling*, 595. Brimeu aan Margaretha, 28 juli 1567 te Arnhem.

⁶⁴ Ibidem, 598. Margaretha aan Brimeu, 2 augustus 1567 te Brussel.

⁶⁵ A. J. Maris, en H.L. Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795), het Hof van Justitie (1795-1802) en het departementaal Gerechtshof (1802-1811)* I (Arnhem 1978) 281, 284 en 346.

⁶⁶ Van Veen, *Briefwisseling*, 597-598.

⁶⁷ Ibidem, 598-599.

⁶⁸ Ibidem, 619.

⁶⁹ A. Noordzij, *Gelre. Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen* (2010) 175. Deze regeling dateerde uit de tijd van hertog Karel.

Margaretha kon aan dit verzoek niet voldoen, omdat ze zelf ook geen geld had, en antwoordde dat hij de komst van Alva moest afwachten.⁷⁰

Als de commissarissen de mogelijkheid hadden gehad om arrestaties te verrichten, hadden ze dit naar alle waarschijnlijk ook gedaan. Uit de werkzaamheden van Pieck en Urd zijn geen andere voorbeelden bekend, waaruit blijkt dat ze zich nadrukkelijk onttrokken aan de richtlijnen vanuit Brussel. De ongehoorzaamheid werd de commissarissen ook niet aangerekend; door Alva werden ze naar Zaltbommel teruggestuurd voor de *tweede informatie*. Dan moet er een andere reden zijn geweest waardoor de commissarissen de instructie niet uitvoerden. Waarschijnlijk was de positie van de dissidenten in Zaltbommel te sterk. Zoals we straks zullen zien, hadden de schutterijen een cruciale rol bij de troebelen. Toen de commissarissen in Zaltbommel kwamen waren de schutters nog altijd niet ontwapend. Pieck en Urd zullen waarschijnlijk gevreesd hebben dat de schutters in opstand zouden komen, indien de oud-soldaten van Brederode ingerekend zouden worden.

De commissarissen begonnen met het afnemen van getuigenverklaringen op 28 juli 1567. We weten niet exact op welke datum ze klaar waren met het verhoren van getuigen, maar volgens de omslag van de *extracten* werden in september nog belastende verklaringen van getuigen opgetekend. Waarschijnlijk schreef Johan Urd ze zelf uit. Het aanhef bij de *eerste informatie* luidt 'informatien genomen bij ons Jacob Pieck Raedt ende Johan Urd oeck Raedt ende momboir', en het is niet het handschrift van Jacob Pieck dat we kennen uit de *besoigne*.⁷¹ Alleen het eerste cahier met daarin de eerste dertien getuigenverklaringen, afgelegd van 28 juli tot en met 5 augustus, is bewaard gebleven. Het is onbekend hoe de lijst van getuigen werd samengesteld. Vermoedelijk hadden de commissarissen nagevraagd bij de magistraat wie van de inwoners van Zaltbommel geacht kon worden de meest waardevolle informatie te geven. Blijkens de brief aan Alva van 27 juli hadden ze een goede verstandhouding met de magistraat.

De dertien bewaard gebleven getuigenverklaringen geven een goede indruk van hoe de gesprekken geweest moeten zijn, omdat de commissarissen de uitspraken van de getuigen vaak letterlijk overnamen. De indruk ontstaat dat de getuigen er geen moeite mee hadden om te benoemen wie de voornaamste dissidenten waren, en te beschrijven wat ze hadden zien gebeuren. Het is natuurlijk mogelijk dat de getuigen de namen verzwegen van aanhangers van kapelaan Jan, die behoorden tot hun eigen kring van

⁷⁰ Van Veen, *Briefwisseling*, 573-598.

⁷¹ Zie hoofdstuk 5.

familie, vrienden, en kennissen. Maar hier is niets over bekend. Het narratief dat nu volgt is voornamelijk gebaseerd op de antwoorden die de getuigen gaven op het eerste artikel van de instructie van Margaretha. Volgens dit artikel dienden de commissarissen 'met allen vlyt ende discretie informeren van alle tghoene aldair geboert es, aengaende die beroerten, oproer, predicatien, beeldestorminge, kerckeschendighe, ende andere nieuwicheyden, ende alteratien int verleden jaer begangen.'⁷² De commissarissen stonden lang stil bij dit artikel. Het was het hoofdartikel van het gehele onderzoek, en omvatte bijna de helft van de omvang van de *eerste informatie*.

De Eed

Op 21 of 22 oktober 1566 was er een vergadering van de aanhangers van kapelaan Jan in het vrouwenklooster, het zogeheten Zusterhuis.⁷³ Deze bijeenkomst had als doel om zoveel mogelijk inwoners van Zaltbommel over te halen zich te bekeren tot de nieuwe religie. Hierbij werd gevraagd om trouw te zweren aan een eed die van tevoren was opgesteld. Het was een duidelijk meetmoment; de inwoners van Zaltbommel werden gevraagd of ze kapelaan Jan steunden of dat ze het katholieke geloof trouw bleven. Gelijktijdig zal het als doel hebben gehad om de positie van de dissidenten te versterken ten opzichte van de magistraat. De dissidenten hadden onderling een taakverdeling gemaakt. Aerdts Jacobs had de eed opgeschreven, die werd voorgelezen door Joost Turck, een rijke edelman die algemeen beschouwd werd als de leider van de dissidenten. Daarna hield Jan 'die baster' van Rossum een lijst bij van ondertekenaars.⁷⁴ Bij het verlaten van de vergaderruimte stond Ghoert van Venlo bij de deur om de aanwezigen op het hart te drukken de eed na te leven.⁷⁵ Na de bijeenkomst gingen enkele van de aanwezigen de huizen langs in de stad van degenen die thuis waren gebleven met het verzoek om de eed te ondertekenen. Dit ging niet altijd op een vriendelijke manier; elf van deze pleitbezorgers werd het delict ten laste gelegd dat ze de burgers die weigerden de eed te ondertekenen 'qualijck thoe gesproecken' hadde.⁷⁶ Over de exacte inhoud van de eed,

⁷² Hasselt, *Stukken*, dl.1, 204.

⁷³ *Besoigne*, 29. Acquoy, *Jan van Venray*, 239.

⁷⁴ *Eerste informatie*, 8-9. Jan Aernts. *Extracten*, 72. Mr. Jan van Rossum. Het is onbekend of hij een buitenechtelijke zoon was van Maarten van Rossem, die voor zover bekend kinderloos was gebleven. Maarten van Rossem had banden met Zaltbommel, waar hij een stadskasteel had laten bouwen; het Maarten van Rossemhuis dat nu dienstdoet als stadsmuseum.

⁷⁵ *Extracten*, 24.

⁷⁶ *Ibidem*, 4, 5, 13, 19 en 32, 41, 59, 62, 78, 83 en 93. Aerdts Morinck Schrijnwercker, Aerdts Finck, Cornelis Drijssen, Dirck van Moers en Ghoert van Venlo, Henrick Michiels Brouwer, Joost Turck, Jan Goriszoon van Venloe, Pieter Mom, Thons Jans 'alias die corte Thonis' en Wouter van Oensel.

door de commissarissen 'zeecker artijckelschrift, conspiratie oder verbontenisse' genoemd, komen we niet veel te weten. De getuigen vertelden dat ze allemaal waren vertrokken voordat deze bekend was gemaakt.

Vijf getuigen vertelden aan de commissarissen dat ze zelf aanwezig waren bij de bijeenkomst in het Zusterhuis. Ze moeten hierover in verlegenheid hebben verkeerdt. Het was immers een clandestiene bijeenkomst van hun dissidente stadsgenoten. Maar klaarblijkelijk beschouwden ze het ook niet als een grote zonde, want dan zouden ze meer hun best hebben gedaan om hun aanwezigheid te verhullen. Deze vijf getuigen rechtvaardigden hun aanwezigheid allen op dezelfde manier: ze dachten dat de magistraat had opgeroepen tot de vergadering. Ze vertrokken zodra ze wisten wat het werkelijke oogmerk was van de bijeenkomst.⁷⁷

Marcelis Gielis vertelde dat hij was gedaagd door Lars Jans, een bode van de schutterij Sint-Sebastiaan. Onder normale omstandigheden moest een burger kunnen vertrouwen op de schutterijen, die bij een goede onderlinge verstandhouding door de magistraat ingeschakeld konden worden. Het is echter de vraag hoe geloofwaardig de verklaring van Gielis was, omdat zes andere getuigen wél wisten dat de magistraat niets van doen had met de bijeenkomst in het Zusterhuis. Zo kwam Anthonis Jans niet opdagen omdat hij wist dat de oproep 'duer bevell der deeckenen der schutterien ende ghedaen te sijn'. Juist omdat hij gedaagd was door een bode van de schutterij Sint-Joris, begreep hij dat het de aanhangers van de kapelaan waren die de vergadering organiseerden.⁷⁸

Er bestaat de mogelijkheid dat het voor sommige inwoners onduidelijk was welke positie de twee schutterijen innamen met betrekking tot kapelaan Jan. Maar als we getuige Pieter Steijneman mogen geloven was het niet de eerste keer dat op deze wijze een bijeenkomst georganiseerd werd. Volgens hem waren deze reformatorische bijeenkomsten schering en inslag in Zaltbommel, en waren behalve de schutterijen ook de gilden een drijvende kracht hierachter. De deken van de gilden zou met regelmaat bodes erop uit sturen om zoveel mogelijk inwoners bij elkaar te krijgen. Steijneman was zelf ook vaak gedaagd door deze bodes, en met hem vele anderen. Aanvankelijk was hij nog bij de vergaderingen aanwezig geweest, maar daar stopte hij mee toen hij erachter kwam 'dat het meestendeel der vergaderinge ende bij cans all gheusen ofte sectarissen waeren.'⁷⁹

⁷⁷ *Eerste informatie*, 8, 33, 62, 77, 78, 90 en 91, Het gaat om de getuigen Jan Aernts, Marcelis Gielis, Gerrit Schoock, Pieter Maessen en Pieter Stijneman.

⁷⁸ *Ibidem*, 55. Ook Jacob Thijelmanck was gedaagd door een bode van Sint-Joris, en kwam om deze reden niet naar de vergadering. *Eerste informatie*, 73.

⁷⁹ *Ibidem*, 62.

Het beeld ontstaat dat de aanhangers van kapelaan Jan regelmatig met elkaar vergaderden, en dat in ieder geval de twee schutterijen Sint-Sebastiaan en Sint-Joris hierbij betrokken waren. Deze vergaderingen werden niet geheimgehouden, integendeel, men trachtte zoveel mogelijk mensen op de been te krijgen. De nieuwe religie werd dus beschouwd als een onderwerp dat heel de stad aanging. Maar het aantal mensen dat bereid was om trouw te zweren aan de eed viel tegen voor de dissidenten, volgens de zestig jaar oude chirurgijn Gerrit Jansen. Ook Gerrit was gevraagd de Eed te ondertekenen. Hij weigerde dit en met hem, volgens Gerrit, 'veele andere guede borghers'. Later die dag hoorde hij dat de dissidenten hierover hun beklag deden: 'duslanghe hebben wij malcanderen ende hunne gesellen wijs gemaect dat die burghers ons toe ghedaen suden sijn, dan als wij comen bij die ghenen die wat weten, soe bevijnt wij anders'.⁸⁰ Dit citaat illustreert dat de scheidslijn tussen dissident en katholiek in deze periode nog niet scherp te trekken viel. Veel mensen waren kennelijk nieuwsgierig naar de nieuwe leer, en wilden weten wat de aanhangers van de kapelaan van plan waren. Dat verklaart de aanwezigheid in het Zusterhuis van de vijf katholieke burgers uit de getuigenverklaringen. Maar dat betekende niet dat deze personen bereid waren om zich te scharen achter de kapelaan, en daarmee tégen de magistraat en de katholieke kerk. Het ondertekenen van het 'artijckelschrift' was voor hen een brug te ver, of zo zeiden ze in elk geval achteraf.

Het oproer

Op 18 oktober schreef Margaretha een brief aan de magistraat van Zaltbommel. Ze vertelde erin dat ze 'gelooflick bericht' had ontvangen dat de nieuwbenoemde kapelaan 'sich voirdert nieuwe secten met zyn predicken inne te brengen'. Hij moest dan ook direct afgezet worden en in zijn plaats moest een 'goede oprechtighe ende Catholycke' kapelaan worden aangesteld.⁸¹ De magistraat koos ervoor om deze brief voor te lezen bij een een bijeenkomst in het Zusterhuis op 23 oktober. Hiermee kon ze laten zien aan de bevolking dat niet alleen zij bezwaar hadden tegen de kapelaan, maar dat ze het beleid volgden van de centrale overheid. Het nieuws over de brief was echter al uitgelekt voordat de magistraat gearriveerd was in het Zusterhuis. Een zekere Aernt N. verkondigde dat de

⁸⁰ Ibidem, 2.

⁸¹ Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie* dl. 1, 101-102. Margaretha aan het stadsbestuur van Zaltbommel, 18 oktober 1566 te Brussel.

brief door de Magistraat zelf was geschreven.⁸² Hij raakte hiermee een open zenuw. Toen de brief door een magistraatslid werd voorgelezen, begonnen enkele dissidenten zich hevig te roeren. Ze geloofden het gerucht, óf ze gebruikten het als argument om in opstand te komen. Pieter Mom zei: 'anden brieff moegen zij haer ghat wischen.'⁸³ Dirck van Moers viel uit tegen de magistraatsleden, en riep 'brillen, brillen, aff, aff, het es gedicht vanden papen ende papisten', en stormde direct het Zusterhuis uit.⁸⁴ Aertdt Thonis die Keijser beweerde 'het zijn placatkens bijden heeren gedicht, aff, aff, dit is v(ee)voer, nair die merckt thoe, ijeder nhair zijn geweer' en hij ging zelf alvast op weg om het voorbeeld hiertoe te geven.⁸⁵

Deze drie dissidenten behoorden tot de eerste groep mensen die naar de Markt was gegaan om deze in te nemen. Bekijken we de *extracten*, dan moeten dit ongeveer dertig personen geweest zijn. Deze fanatieke aanjagers deden er alles aan om een grote oploop te creeëren. Een deel van hen kwam terug naar het Zusterhuis, al dan niet met wapen in de aanslag, om iedereen op te roepen naar de Markt te komen. Zo ook Dirck Ghoessen, een goudsmid, die met name de personen aansprak die de eed gezworen hadden. Hij had een slagzwaard meegenomen, waarmee hij een katholiek burger bedreigde.⁸⁶ De magistraat werd ook bedreigd. Zo zei Aerd Jacobs dat de gemeente tegen ze in opstand zou komen indien de kapelaan zou worden weggestuurd.⁸⁷ En er werd het gerucht verspreid dat 'gheusen op den wech weren naer tsusterhuijs omme aldair doot te slaen den schepenen, burgem(eiste)ren ende catholijcke borghenen, die hem niet volghen en wilden'.⁸⁸

Een aantal personen liep door de straten, slaande op een trom, om de burgers op te roepen met het geweer naar het Marktplaatsplein te komen 'bij verlies sijner burgerschap'.⁸⁹ Mede door hen liep het aantal personen dat zich op de Markt begaf op tot tussen de elfhonderd en zeventienhonderd personen.⁹⁰ Zeven getuigen uit de *eerste informatie*

⁸² *Eerste informatie*, 12. De getuigenis van Jan Aernts.

⁸³ *Extracten*, 81.

⁸⁴ *Ibidem*, 20-21. 'Brillen' was uiteraard een scheldnaam voor de geletterde burgemeesters en schepenen. Met 'aff' werd het aftreden van de magistraat beoogd.

⁸⁵ *Ibidem*, 8-9.

⁸⁶ *Ibidem* 35.

⁸⁷ *Ibidem*, 3.

⁸⁸ *Eerste informatie*, 80. Volgens Pieter Maessen was er ook een vrouw teruggekomen die zei: 'wacht u, wacht u, sij comen ende willen u dootslaen'. *Eerste informatie*, 91.

⁸⁹ *Eerste informatie*, 42. Volgens Michiel Gerrits ging het om 'twee oft drie' tomboers.

⁹⁰ *Ibidem*, 14, 66, 93. De schattingen waren afkomstig van de ooggetuigen Jan Aernts, Anthonis Jans en Pieter Maessen.

gaven aan dat ze daarbij waren.⁹¹ Ze waren niet de enige katholieken op de Markt. Volgens Pieter Stijneman waren de 'guede borghers oeck mede gecomen.' Het aantal geuzen schatte Pieter op driehonderd personen. Hoe hij op dit aantal kwam is niet duidelijk. Zeer waarschijnlijk maakte hij een schatting van het aantal personen dat een wapen droeg. Volgens een andere getuige bedroeg dat namelijk tussen de drie- en vierhonderd personen.⁹² Maar niet iedereen die een wapen droeg kon gerekend worden tot de dissidenten. De getuige Jan Aernts, een houtkoper, ging naar huis om zijn geweer te halen en zijn harnas aan te doen. Hij liep vervolgens naar de Markt, 'meijnende die trom duer bevell burgerm(eiste)ren und schepenen omgeslaegen te sijn'.⁹³ Met Jan Aernts zullen ongetwijfeld andere katholieke schutters hetzelfde hebben gedaan. Het moet daardoor voor de getuigen én voor de magistraat zeer lastig, zo niet onmogelijk, zijn geweest om beide partijen van elkaar te onderscheiden.

De datum die de magistraat had uitgekozen om de brief van de landvoogdes voor te lezen had niet ongelukkiger gekozen kunnen worden. Op 23 oktober 1566 legde Albert de Ruyter juist zijn taken neer als ambtman van Bommel, en werd hij afgelost door Robert van Heerden. Bij de *derde informatie* nam Boudewijn van der Boe eind mei 1568 een verhoor af met Diderik van Buren, auditeur voor de Gelderse rekenkamer, die met Robert van Heerden was meegekomen op 23 oktober. Bij aankomst te Zaltbommel merkten ze dat de poort was dichtgedaan, en om toch in de stad te komen klommen ze over de muren heen. De situatie die Diderik aantrof op de Markt beschreef hij treffend: het leek wel alsof de menigte op de Markt 'gemonstert' was, zowel 'die goede catolycke also die moetwillige ende rebelle'.⁹⁴ De chaos van eerder op de dag had dus plaatsgemaakt voor ordelijkheid. De gedeputeerden van de schutters hadden klaarblijkelijk hun gezag laten gelden, en zowel de aanhangers van kapelaan Jan als de katholieken accepteerden dit.

Intussen waren de magistraatsleden nog altijd in het Zusterhuis waar ze de brief hadden voorgelezen. Pas onder begeleiding van enkele dissidenten, die blijkbaar instonden voor de veiligheid van de bestuurders, durfden de bestuurders zich te verplaatsen naar de aan de Markt gelegen herberg 'de Moriaen'. Op deze plek voerde de magistraat overleg met de leiders van de dissidenten, om de crisis af te zweren.⁹⁵

⁹¹ Het gaat om de getuigen Jan Aernts, Aernt Vos, Marcelis Gielils, Pieter Stijneman, Gerrit Schoock, Pieter Maessen en Gerrit Andrijes. Drie getuigen waren tijdens het oproer van 23 oktober niet in de stad. Dit waren Michiel Gerrits, Olaf Verwer en Dirck Gerrits. Van de overige getuigen is het onbekend waar ze waren.

⁹² *Eerste informatie*, 92. De getuigenis van Pieter Maessen.

⁹³ *Ibidem*, 13.

⁹⁴ *Besoigne*, 23.

⁹⁵ *Eerste informatie*, 80. De getuigenis van Gerrit Schoock.

Afgesproken werd dat kapelaan Jan mocht aanblijven als kapelaan, en in ruil daarvoor beloofden de dissidenten dat er geen kerken, kloosters en beelden beschadigd zouden worden. Kapelaan Jan mocht preken op vastgestelde tijdstippen; op zondag, woensdag en vrijdag elke ochtend en middag. Het kapittel van Bommel moest hem jaarlijks 100 daalders en 30 Brabantse stuivers betalen. Ook werd bepaald dat de dissidenten bepaalden of er soldaten in de stad gebracht mochten worden, en mocht er niets veranderd worden aan de dag- en nachtwacht zonder hun toestemming. Om 'dese stadt in guede ruste voor alle seditien, commotie, beroerte te preserveren, ende te onderhouden', zoals de magistraat het liet verwoorden in het verdrag, was de missive van Margaretha opzijgeschoven.⁹⁶

De leiders van de dissidenten, die de menigte op de Markt bijeen hadden gekregen, bestond uit een groep van ongeveer vijftig personen. Ze maakten zich schuldig aan de volgende wandaden: ze betichtten de bestuurders van het fabuleren van de brief van de landvoogdes, ze probeerden andere inwoners te overtuigen ook kapelaan Jan te steunen, ze stormden het Zusterhuis uit nadat de brief was voorgelezen, ze keerden terug naar het Zusterhuis om alle schutters op te roepen naar de Markt te gaan en ze bedreigden leden van de magistraat. In de *extracten* werden de delicten die deze personen begaan hadden nauwkeurig omschreven. Gelijktijdig voegden de commissarissen delicten toe die een algemene typering hadden, en niet de weerslag waren van specifieke gebeurtenissen. Zo hadden veertien van deze personen 'idt speel der nieuwichijden ende alteratien meest gedreven ende dair van oorsaecken geweest zijn', en hadden tien anderen 'die geusche oft sectarische nieuwichijden hebben helpen stercken'⁹⁷ De commissarissen hadden een optelsom hadden gemaakt van alle strafbare gedragingen die deze dissidenten hadden begaan, en het op deze manier voor zichzelf hadden samengevat. Hierdoor werd deze groep uitgezonderd van de andere dissidenten, die in mindere mate betrokken waren geweest bij de troebelen.

En dan waren er nog de andere duizendvijftig tot zestienhonderdvijftig personen die op de Markt waren bijeengekomen. Van deze personen is het veel lastiger om vast te stellen wat hun overtuigingen waren met betrekking tot kapelaan Jan. De getuigen die op de Markt aanwezig waren beschouwden zichzelf ten overstaande van de commissarissen als katholieke burgers, en volgens hen was slechts een kleine minderheid daadwerkelijk

⁹⁶ Hasselt, *Stukken*, dl.1, 112-115.

⁹⁷ En zo waren er nog een aantal andere omschrijvingen die hierop leken. Voor de hier gegeven delictomschrijvingen zie bijvoorbeeld het register bij Aerd Jacobs en Cornelis Drijssen. *Extracten*, 1, 2 en 13.

een aanhanger van kapelaan Jan. Er was één getuige, waarvan de getuigenverklaring niet bewaard is gebleven, die beweerde gezien te hebben dat ene Jan Ardtszoon 'genampt doctor alias Blauwlap' burgers, 'soe guede als qwaede', de Markt op had getrokken.⁹⁸ Dit lijkt niet de algemene gang van zaken te zijn geweest. Vier getuigen gaven toe dat zij ook naar de Markt toe gekomen waren. Zei zeiden dat ze in de veronderstelling waren dat de tamboers in opdracht van de magistraat hen hiertoe de opdracht had gegeven. Het is echter de vraag of de burgers werkelijk geloofden dat hun burgerschap in het geding was, zoals hen was voorgehouden door de tamboers. Met hun aandeel in het oproer speelden deze katholieken de dissidenten in de kaart. De menigte op de Markt overziende zei de smitgezel Thomas, 'sijn dair nu egheen gheussen? Waer zijn nu die papisten?' Voor Thomas was de grote opkomst op de Markt dus een bewijs voor de steun die kapelaan Jan kreeg van de inwoners van Zaltbommel. Het is onbekend wat de getuige Jan Aernts dacht toen hij thuis zijn geweer opgehaalde. Maar op het moment dat hij op de Markt stond was hij een participant geworden aan de troebelen, hoewel de commissarissen hem zijn aandeel niet aanrekenden, en hem dit dus niet ten laste werd gelegd. Het wordt nu tijd om ons te verdiepen in kapelaan Jan, om wie het oproer immers te doen was geweest. Wat kunnen we over kapelaan Jan te weten komen? Hoe groot was nu eigenlijk zijn aanhang? En hoe dachten de getuigen over de dissidenten?

⁹⁸ *Extracten*, 67. De verklaring is gebaseerd op een ontbrekende getuigenverklaring.

Hoofdstuk 2. Kapelaan Jan

Gelderse predikanten

Nadat het eerste artikel behandeld was gingen de commissarissen verder met artikel 2 van de instructie van Margaretha, en vroegen ze de getuigen met betrekking tot de troebelen 'van waer der oerspronck herkhommen es'. Slechts twee getuigen konden of wilden de commissarissen concreet antwoord geven. De een- of tweeënzestigjarige Anthonis Jans uit de Waterstraat had 'hoeren seggen' dat drie inwoners uit Zaltbommel 'op seeckeren tijdt hem depositant uw niet indachtich' met Jan van Venray naar Den Bosch waren gereisd.⁹⁹ Pieter Steijneman, vierenvijftig jaar oud en wonend in de Steygerstraat, voegde daar aan toe dat het ook Hedel geweest kon zijn. Beide inwoners uit Zaltbommel, waar we alleen de leeftijd en woonplek van weten, lieten in het ongewisse wat hun bron was en vertelden niet wanneer dit gebeurde.¹⁰⁰ Zowel Den Bosch als Hedel waren plaatsen die bij de autoriteiten bekend stonden als 'besmet'. In juni 1565 getuigde een kanunnik tegen een pastoor in Hedel wegens openbare ketterij.¹⁰¹ Een jaar later trok een pastoor (waarschijnlijk dezelfde) veel publiek uit Den Bosch. Dat nieuws bereikte ook de landvoogdes Margaretha want ze verzocht de stadhouder van Gelre, de graaf Megen, om hierover informatie in te winnen. Megen deed navraag bij de ambtman van het district waaronder Hedel viel, Albert de Ruyter.¹⁰² De ambtman besprak dit met de deken van het kapittel van Bommel, Aegidius de Groot, die bevestigde dat er inderdaad een 'ketterse' predikant was in Hedel, die 'hoilt oick van genen sacramenten noch doipsellen'. Dit zou erop kunnen wijzen dat de pastoor in Hedel een wederdoper was. De ambtman berichtte zijn bevindingen aan de stadhouder, en gaf daarbij het advies om de ketterij direct te bestraffen, 'off het saill alhir hoe langer soe arger worden'.¹⁰³

Het was echter niet eenvoudig om in te grijpen. Een aantal edelen in Gelre was onder invloed geraakt van de nieuwe religie, en pogingen van het Habsburgse gezag om deze edelen tot de orde te roepen mislukten. Behalve in Hedel was er ook in Batenburg

⁹⁹ *Eerste informatie*, 57. De *eerste informatie* is ook door Johan Urd genummerd, niet exact per pagina, maar bij aanvang van een nieuw item in het verhoor. Oorspronkelijk stond in de verklaring van Anthonis Jans 'vergeten', wat doorgestreept en vervangen was door 'uw niet indachtich'. Het nuanceverschil is van belang: 'vergeten' impliceert dat Anthonis Jans het wel geweten heeft.

¹⁰⁰ *Ibidem*, 67.

¹⁰¹ Gerard van Gurp, *Reformatie in Brabant* (Hilversum 2013) 84.

¹⁰² Cuypers van Velthoven, *Documents*, 7. Megen aan Albert de Ruyter, 14 juni 1566 te Arnhem,

¹⁰³ *Ibidem*, 9-10. Albert de Ruyter aan Megen, 14 juni 1566 te Zaltbommel.

een ketterse predikant gesignaleerd.¹⁰⁴ En in Culemborg werden vanaf vermoedelijk eind mei protestantse diensten gehouden in openbare gebouwen. Deze diensten trokken ook publiek uit Utrecht, dat besloot een onderzoek hiernaar in te stellen. De procureur Leo Gilkens verhoorde elf Utrechtse getuigen, en stuurde op 26 juni het resultaat van zijn onderzoek op naar Margaretha.¹⁰⁵ Intussen had Margaretha laten uitzoeken wat haar bevoegdheden waren in Culemborg, dat in 1555 door Karel V was verheven van een heerlijkheid tot een graafschap. Dat was blijkbaar een ingewikkelde kwestie, want ze had hiervoor het advies nodig van drie verschillende gewesten.¹⁰⁶ Op 1 juni gaf ze de edelman Guillaume de Hinckart de opdracht om naar Culemborg te reizen en de geloofskwesties te bespreken met graaf Floris van Pallandt. Toen ze elkaar spraken op 8 juni ontkende de graaf alle aantijgingen. Floris vertelde aan Guillaume, wat in het geheel niet zo was, dat hij de protestantse predikanten die naar Culemborg waren gekomen allemaal had weggestuurd.¹⁰⁷

In de plaats Hedel sorteerden de aanmaningen van Megen ook geen effect. Margaretha schreef de heer van Hedel, graaf Willem IV van den Bergh, een brief op 26 juni, waarin ze hem verweet dat hij niet geluisterd had naar de stadhouder.¹⁰⁸ Willem IV, ondertekenaar van het Smeekschrift der Edelen, antwoordde dat hij de pastoor uit zijn ambt had gezet, maar dat de inwoners van Hedel hem weer hadden teruggehaald. Willem IV beloofde wel dat hij de pastoor zou straffen als hij zich opnieuw 'onchristelijk' zou gedragen.¹⁰⁹ Het is twijfelachtig of deze belofte oprecht was. In een boek uit 1649 over de Meierij van Den Bosch beschreef van Jacobus van Oudenhoven dat er vanaf 21 juli hagenpreken werden gehouden in het dorp Engelen, vlak buiten de stadsmuren van Den Bosch, door de predikant Cornelis van Diest. Deze bijeenkomsten trokken publiek uit Den Bosch, Gorinchem, Heusden en ook Zaltbommel. Na de preken werd van Diest door enkele gewapende inwoners van Den Bosch met een schuit naar Hedel gebracht, 'daer hij bij den pastoor was gelogeert'.¹¹⁰ Het is dus niet onwaarschijnlijk dat Jan van Venray door de pastoor in Hedel en de protestantse predikant Cornelis van Diest geïnspireerd was.

¹⁰⁴ Ibidem, 3-4. Margaretha aan Megen, 1 juni 1566 te Brussel.

¹⁰⁵ Otto Jan de Jong, *De Reformatie in Culemborg* (1957) 43 en 99-102.

¹⁰⁶ Cuypers van Velthoven, *Documents*, 4. Margaretha aan de kanselier van Gelre en Zutphen, en aan de presidenten van de hoven van Holland en Utrecht, 1 juni 1566 te Brussel.

¹⁰⁷ De Jong, *De Reformatie in Culemborg*, 112-113.

¹⁰⁸ Cuypers van Velthoven, *Documents*, 13-14. Margaretha aan van den Bergh, 26 juni 1566 te Brussel,

¹⁰⁹ Ibidem, 17-18. Van den Bergh aan Margaretha, 1 juli 1566 te Hedel.

¹¹⁰ Jacobum van Oudenhoven, *Beschryvinge der stadt ende Meyerye van 's-Hertogen-Bossche* (Amsterdam 1649) 99. Ook in: G. Brandts, *Historie der Reformatie en andere kerkelyke geschiedenissen in en ontrent de Nederlanden* (Boekverkoopers 1677) 314.

Bronnen over kapelaan Jan

Wat kapelaan Jan precies geloofde, of hoe hij zijn diensten leidde, kwam niet ter sprake bij de *eerste informatie* en de *tweede informatie*. De commissarissen Pieck en Urd toonden daar geen interesse voor. Ze namen zelfs niet de moeite om geestelijken te ondervragen. Dat weten we met zekerheid omdat de commissaris die belast was met de *derde informatie*, Boudewijn van der Boe, dit meldde in een brief aan Alva.¹¹¹ In de instructie van Margaretha waren geen artikelen opgenomen die expliciet vroegen naar de inhoud van de leer, maar werd volstaan met algemene aanduidingen. Volgens burgemeester Aerdt Bye begon de kapelaan 'sectarische leeronghe te preecken', en de schepen Hubert Ghijsbertzoon hield het erop dat de kapelaan 'begoste te wanckelen'. De commissarissen zelf noemden het 'sectarisse leeringhe ende misbruyck'.¹¹² De pastoor in Hedel, waarmee Jan van Venray naar alle waarschijnlijkheid banden had, zoals hierboven beargumenteerd, werd in een brief van de schout Jacob van Brecht geduid als een calvinist. Van Brecht vroeg aan Margaretha of zij een vermanende brief wilde schrijven gericht aan de inwoners van Den Bosch, omdat de predikant, 'preeckende die leeren van Calvinus', veel publiek uit Den Bosch aantrok.¹¹³ Gelijktijdig werd hij ervan beticht door de deken van Bommel, Aegidius de Groot, dat hij zich niet aan de doop hield, wat erop wijst dat hij een wederdoper was. Er kan kortom niet veel waarde worden gehecht aan de typering van de autoriteiten, die begripen als Luthers, geus, ketter en calvinist gemakkelijk door elkaar gebruikten.

Tijdens de *derde informatie* werden wel geestelijken gehoord. Boudewijn van der Boe riep op 15 juni 1568 de deken Aegidius de Groot bij zich. De deken, waarschijnlijk opgelucht dat hij zijn verhaal eindelijk mocht doen, gaf een opsomming van de vele veranderingen die hij de kapelaan zag doorvoeren. Hij was teleurgesteld geraakt in kapelaan Jan, nadat de kapelaan in een preek had gezegd dat de heiligen Abrosius en Barnardus mensen waren geweest 'die opden hoeksteen Cristi stoppelen ende hoy hadden getymmert'. Daarna had hij hem niet meer willen horen preken. De kapelaan toonde geen respect voor de liturgische kledingvoorschriften; hij preekte zonder stola om de hals en eenmaal zelfs in 'weerlick habyt'. Hij hield de menigte voor dat ze geen heiligen en beelden mochten vereren, en wilde de beelden uit de kerk verwijderen. Voor en na de

¹¹¹ Hasselt, *Stukken*, dl.1, 263-266.

¹¹² *Tweede informatie*, 236 en 274. *Eerste informatie*, 33.

¹¹³ Cuypers van Velthoven, *Documents*, 15-16.

preken werden psalmen gezongen in het Nederlands. Dit was nog niet alles. Hij verklaarde dat de hostie niet het lichaam van Christus was, 'omdattet alleen onder gedaente van broet was'. Het Doopsel en het vormsel vonden plaats zonder de kerkelijke ceremonieën die erbij hoorden; kapelaan Jan sprak in het Nederlands, stak geen kaarsen aan, en het zout en het heilige oliesel bleven achterwege. Ook het huwelijk voltrok hij op een 'ketterse manier'.¹¹⁴

Een andere bron over kapelaan Jan is Johannes Smetius (1590-1651). Smetius was een predikant in Nijmegen die bekend is geworden vanwege de publicatie van *Oppidum Batavorum* (1644-1645), een geschiedkundig werk over Nijmegen. In zijn tijd was hij vermaard vanwege zijn enorme verzameling van archeologische vondsten van in en rondom Nijmegen.¹¹⁵ Smetius leerde Johannes Ceperinus, zoals kapelaan Jan zichzelf intussen was gaan noemen, kennen in 1620. Het was in die tijd in geleerde kringen de mode om gelatiniseerde namen aan te nemen, zo was Smetius geboren als Johann Smith. Omdat we Ceperinus uit de getuigenverklaringen kennen als de kapelaan Jan van Venray, zal ik omwille van de eenvormigheid hem zo blijven noemen. Kapelaan Jan was gevlucht uit de Duitse stad Goch, in de Palts, omdat dat het strijdtoneel was geworden in de oorlog tussen keizer Ferdiand II en paltsgraaf Fredrik V. Het was de derde keer in zijn leven dat hij zich in Nijmegen zou vestigen. Nadat hij in 1566 was vertrokken naar Zaltbommel, kreeg hij in 1578 opnieuw een betrekking in Nijmegen, ditmaal als predikant. Aan dat dienstverband kwam een einde omdat op 6 maart 1585 de stadspoorten werden geopend voor Claudius van Berlaymont, de koningsgezinde stadhouder van Gelre, waarna de protestantse dienstuitoefening verboden werd. In de notulen van de Nijmeegse raadsvergadering op 6 december 1620 werden de gebeurtenissen die hieraan voorafgingen in herinnering gebracht. Tijdens een oproer van katholieke burgers had kapelaan Jan zich op een bijzondere manier onderscheiden. Hij had namelijk een kerkdienst gehouden 'met gevaar zijns lijfs'. Hij werd daarbij gevangengenomen, samen met een andere predikant waarvan de naam niet bekend is. De twee predikanten kwamen weer vrij doordat ze werden uitgeruild met twee katholieke gevangenen uit Arnhem. Om de negenenzeventig jaar oude kapelaan Jan te bedanken voor zijn betoonde moed in

¹¹⁴ Afschrift van dit verhoor in: Acquoy, *Jan van Venray*, 222-224.

¹¹⁵ Over Johannes Smetius zie: Johannes Smetius, *Nijmegen, stad der Bataven* (1999). Deel 1. Inleiding door Sandra Langereis.

1585, werd hem door de Nijmeegse raad in december 1620 een woning en een inkomen beschikbaar gesteld, zonder dat hij daarvoor een tegenprestatie hoefde te leveren.¹¹⁶

Smetius was op dat moment bijna drie jaar predikant in Nijmegen. In zijn ongepubliceerde *Adversaria* noteerde hij twee verhalen over kapelaan Jan. Het eerste verhaal ging over een discussie die kapelaan Jan gehad zou hebben met de Jezuïet Hendrik Denijs, die in november 1565 Nijmegen had bezocht. De kapelaan vertelde Denijs daarin over een droom, die hem door middel van een logische deductie de ware betekenis van de hostie had onthuld:

Waar het lichaam van Christus is, daar leeft het; immers het is niet dood; eenmaal gestorven zijnde, sterft het niet weder. Evenzoo is het ook het ware lichaam van Christus aan geen bederf onderhevig, doch de hostie, of datgene wat onder de gedaante eener hostie bestaat, leeft niet en is wel aan bederf onderhevig. Bij gevolg is het 't ware lichaam van Christus niet.¹¹⁷

In het tweede verhaal twijfelde kapelaan Jan openlijk aan de authenticiteit van een reliek. Hij hield daarbij voor een menigte een arm van de heilige Stephanus omhoog, mogelijk op Sint Stephanusdag op 27 december 1565, en zei, "dit is, zoals men zegt, een arm van den heiligen Stephanus". Enkele personen die achter hem stonden drongen erop aan dat hij zou zeggen dat het de arm zelf was. Hierop zei Jan van Venray: "dit is een arm van den heiligen Stephanus, ten minste volgens het zeggen van hen, die achter mij staan."¹¹⁸

Als de twee anekdotes over kapelaan Jan op waarheid berusten, had hij reeds reformatorische opvattingen ontwikkeld voordat hij een aanstelling kreeg in Zaltbommel. Mogelijk was dit dan ook de reden dat hij uit Nijmegen vertrok. Het is voorstelbaar dat de Jezuïeten die Nijmegen bezochten in november 1565 hier invloed op hebben gehad. Hendrik Denijs kwam naar Nijmegen samen met Petrus Canisius. Beiden hadden familiebanden met Nijmegen, en Canisius, bekend vanwege zijn catechismus, onderhandelde met lokale autoriteiten over het vestigen van de Jezuïeten in de stad. De Jezuïeten hadden in de Nederlanden namelijk nog weinig vaste grond onder de voeten gekregen. Ook sprak hij invloedrijke mensen in zijn uitgebreide netwerk, zoals de rector van de Latijnse school Dirk Kanis, over ketterij.

¹¹⁶ Ibidem, 187.

¹¹⁷ Uit het latijn vertaald door Acquoy in: Acquoy, *Jan van Venray*, 16. Oorspronkelijke tekst als bijlage opgenomen in: Acquoy, *Jan van Venray*, 221. Acquoy had het tweede deel van de *Adversaria* gekocht van P. Nijhoff bij een veiling in 1866.

¹¹⁸ Ibidem, 16-17.

In het artikel 'Countering the Reformation in France and the Netherlands: clerical leadership and catholic violence 1560-1585' wijst Judith Pollmann op de grote rol die de geestelijkheid had bij het mobiliseren van katholiek volksverzet tegen de Hugenoten in Frankrijk. Pollmann constateert dat dit een scherp contrast was met de houding van de meeste priesters in de Nederlanden, die van mening waren dat leken het beste zo weinig mogelijk afwisten van ketterij. Hierdoor kregen de katholieken niet het gereedschap om het debat aan te gaan met de 'kettters', die wél uitgebreid de Heilige Schrift bestudeerden. Het is inderdaad opvallend dat Nijmegen de enige stad was in de Nederlanden waarin een katholiek volksverzet was tegen de protestanten in de stad. Dirck Kanis, een familielid van Canisius, leidde met succes het protest tegen de aanwezigheid van protestante predikanten.¹¹⁹ Canisius had dus waarschijnlijk de weerbaarheid van de katholieken vergroot in Nijmegen. Zijn verblijf in Nijmegen viel ook samen met het vertrek van kapelaan Jan uit de stad. Dat zullen de Jezuïeten naar alle waarschijnlijk bepleit hebben bij de Nijmeegse Raad. Dat zou betekenen dat kapelaan Jan in Nijmegen niet van onbesproken gedrag was. De schriftelijke recommandatie van de Nijmeegse raad was in retrospectief natuurlijk niets waard. Met de steun van de Raad van Beroerten dwongen de meesters van de ambten en de broederschappen op 29 december 1567 vijf leden van de Nijmeegse Raad tot opstappen, omdat zij besmet waren met ketterij.¹²⁰ Deze raadsleden hadden mogelijk ingestemd met het vertrek van kapelaan Jan, omdat ze wisten dat hij met hun aanbeveling elders gemakkelijk een andere aanstelling zou krijgen.

'Van wat religie die gemeynte es'

Als gevolg van het religieakkoord dat gesloten was op 23 oktober 1566 was het geoorloofd voor de inwoners van Zaltbommel om, op de afgesproken tijdstippen, naar de diensten van kapelaan Jan in de Grote Kerk te gaan. Toch behoorde het aanhoren van de preken van kapelaan Jan tot de delicten. Het is onduidelijk welke periode de commissarissen zelf in gedachten hadden bij dit delict. Nadat het verdrag met Megen was gesloten op 8 februari 1567 kwam kapelaan Jan nog een keer terug naar Zaltbommel, en preekte er opnieuw in de Grote Kerk, waarover meer in hoofdstuk 4. Het is duidelijk dat het bijwonen van deze dienst in ieder geval als een delict werd beschouwd. De commissarissen waren niet actief op zoek om zoveel mogelijk namen te noteren van personen die de diensten

¹¹⁹ Judith Pollmann, 'Countering the Reformation in France and the Netherlands: clerical leadership and catholic violence 1560-1585', in: *Past & Present* 190 (2006) 96-106.

¹²⁰ Hageman, *Het kwade exempel van Nijmegen*, 269.

van kapelaan Jan hadden bijgewoond. Het werd alleen genoteerd wanneer een getuige het uit zichzelf meldde, maar er werd niet specifiek naar gevraagd. Het ging in totaal om acht personen, en het delict was verwoord in uiteenlopende omschrijvingen. Dat laatste kwam omdat de commissarissen letterlijk de formuleringen overnamen uit de getuigenverklaringen. Henrick Michiels Brouwer, Jan Wolter alias Rinck en Joost Ghijsbertzoon zouden 'tot der selver predicatie zeer geneicht ende geloepen', Henrick Smalevelt 'zoude geneicht geweest zijn meher totter nieuwe predicatie dan te misse te ghaen', Henrick Schoeck Schoenmaecker 'solde metten principaele gheusen omgegegaen, ende die sectarische predicatien des cappellaens gehoert hebben', Anna Ghijsberts 'soude tot des cappellaen nieuwe preeckinghe gegaen hebben ende der zelve thoestendicht', Barijck Gerrits 'solde die predicatien des cappellaen well gehoert hebben' en Johan Dorserman 'die vader' zou 'die sectarische preecken vanden cappellaen gehoert hebben'.¹²¹

Om een inschatting te kunnen maken van hoe groot de gemeente van kapelaan Jan was, heb ik de antwoorden van de getuigen naast elkaar gelegd voor artikel negen van de instructie van Margaretha, die dateerde van 12 juli 1567, en als leidraad strikt gehanteerd werd door de commissarissen. Overeenkomstig artikel 9 werd aan de getuigen de vraag voorgelegd 'van wat religie die gemeynte es'.¹²² In de Waterstraat woonden zeven van de dertien getuigen, waarvan de getuigenverklaringen uit de *eerste informatie* bewaard zijn gebleven.¹²³ De gemiddelde leeftijd was met vierenvijftig jaar aan de hoge kant. Anthonis Jans was een barbier en Marcelis Gielis een koopman, van de anderen weten we het beroep niet. Ze waren allen geletterd genoeg om in ieder geval hun verklaringen te kunnen ondertekenen. Pieter Maessen en Dirk Gerrits konden zeker schrijven, want ze hadden zelf iets toegevoegd in de zijlijn. Hoe beschreven deze getuigen de situatie in Zaltbommel en in hun eigen straat?

De commissarissen vroegen eerst of er meer katholieken dan geuzen in Zaltbommel waren. Alle getuigen antwoordden dat de meerderheid in Zaltbommel katholiek was. De getuigen Marcelis Gielis, Michiel Gerrits en Anthonis Jans beargumenteerden dit door erop te wijzen dat sinds de kapelaan uit Zaltbommel was vertrokken de kerken weer vol zaten, 'als van alst voir dese nieuwe predicatie gewoenlich', aldus Anthonis Jans.¹²⁴ Dat zou

¹²¹ *Extracten*, 9, 10, 41, 45, 47, 54, 57 en 64.

¹²² Hasselt, *Stukken*, dl. 1, 205.

¹²³ *Eerste informatie*, 37-38, 43-44, 52-53, 58-59, 96-97, 106-107 en 112-113. De getuigen Marcelis Gielis, Michiel Gerrits, Olaf Verwer, Pieter Maessen, Gerridt Andreijs en Dirck Gerrits en Dirk Gerrits.

¹²⁴ *Ibidem*, 58.

betekenen dat in de periode vanaf 23 oktober tot en met 9 februari de Grote Kerk, toen het religieakkoord van kracht was, minder druk bezocht werd. Vervolgens werd gevraagd hoe de situatie was in de Waterstraat. Op deze vraag werden drie verschillende antwoorden gegeven. Volgens Dirck Gerrits woonden er evenveel katholieken als geuzen in de straat. Olaf Verwer dacht dat de meerderheid in de straat een geus was, hoewel hij als enige van de getuigen geen namen noemde. Hij had bedenktijd gevraagd, 'doch sall sich daerop breder bedencken ende wijers bericht doen naer sijnen besten wetenschap oder vermoeden', maar zover bekend kwam hij niet naderhand alsnog met een verklaring.

Vijf getuigen zeiden dat ook bij hen in de straat de meerderheid katholiek was. Tot de dissidenten rekenden ze een handvol. Ze noemden niet allemaal dezelfde namen. Michiel Gerrits en Pieter Maessen gaven de namen op van Henrick Michiel Brouwer, Jan Wolter en Aernt Finck. Marcelis Gielis noemde hiervan de eerste twee en Joost Ghijsberts. Dirck Gerrits noemde alle vier reeds genoemde en daarbij ook Henrick Jans Sloetmaecker. Gerridt Andrijes gaf de meeste namen op. Alle vijf reeds genoemden waren volgens hem geuzen, alsmede ook de moeder en zus van Joost Ghijsberts, en Franck Heijmerix.¹²⁵ De moeder van Joost Ghijsberts kwam wel in de *extracten* terecht, maar de zus niet. De reden hiervoor was waarschijnlijk dat Joost meerdere zussen had, en de commissarissen niet wisten welke van deze Gerridt had bedoeld.

De getuigen wisten echter niet altijd met zekerheid vast te stellen wie gerekend moesten worden tot de aanhangers van Jan van Venray. Anthonis Jans vertelde dat de meerderheid in de Waterstraat katholiek was, maar hij plaatste daarbij wel een kanttekening. Hij zei dat de situatie in de straat zeer gespannen was en de bewoners 'malcanderen misstrouwen ende nicht wusten met wijen sij swijchen oft spreecken solden oft niet'.¹²⁶ Ook voor Marcelis Gielis was het niet prettig om te wonen in de Waterstraat. Hij vertelde dat hij als koopman regelmatig uit de stad was en zodoende niet wist wat zich in zijn buurt afspeelde. Maar hij vond het ook niet prettig om thuis te zijn. Hij lag met drie van zijn burens overhoop 'omdat hij van de olde catholijcke religie es'.¹²⁷ Voor Marcelis betekende het bezoeken van de preken van Jan van Venray overigens niet dat deze personen daardoor ook aanhangers waren geworden van kapelaan Jan. Volgens hem waren veel personen naar de 'nije predicatie' gegaan, die hij nochtans hield voor 'guede,

¹²⁵ Ibidem, 29, 45, 97 en 107.

¹²⁶ Ibidem, 59. De moeder en zus van Joost Ghijsbert, waarvan Marcelis Gielis misschien de namen niet wist, hij noemde ze in ieder geval niet, komen niet voor in de *extracten*.

¹²⁷ Ibidem, 38

vromme ende catholijxsche borgere'.¹²⁸ In de verklaring van Anthonis Jans werd uitgebreid bij dit punt stilgestaan, waarbij hij vertelde dat

tmeestendeel vuyt sijn straet tot die nieuwe predicatien geghaen ende die selve gehoert hebben, eenighe vuyt nieuwichheit wesende nochtans catholijck ende eenighe vuyt geneichtheit, van die welcke sommighe in beginsel aff gewecken sijn en de sommige langer die selve preken gehoert hebben, ende oeck naederhandt meestendeel afgewecken sijn, eenighe voer ende eenighe naer die incomste der knechten alhier¹²⁹

Wat Marcelis Gielis en Anthonis Jans betrof was niet iedereen die de preken van Jan van Venray bezocht een dissident. Voor Anthonis was het belangrijk wat de beweegreden van iemand was geweest om Jan van Venray te willen horen preken. Personen die alleen uit nieuwsgierigheid naar zijn preken luisterden, konden in zijn ogen toch goede katholieke burgers zijn. Kapelaan Jan voorzag dus in een behoefte bij de bevolking, waarbij hij een bredere laag van de bevolking aansprak dan enkel de personen die bereid waren om kortstondig of definitief afstand te nemen van het katholieke geloof. De commissarissen leken zich te kunnen vinden in het onderscheid dat Anthonis Jans aanbracht. Anthonis hoefde van hen niet de namen te noemen van de personen in zijn straat die de kapelaan had horen preken, en ze vertrouwden erop dat Jans goed in staat was zelf het onderscheid te maken tussen de katholieken en de dissidenten.

Het feit dat Jan van Venray ook populariteit genoot bij de katholieke inwoners van Zaltbommel verklaart voor een gedeelte dat ook veel katholieken zich verzetten tegen zijn afzetting. Mogelijk zat hier ook een praktische component aan. Kapelaan Jan preekte in de Sint-Maartenskerk, de Grote Kerk van Zaltbommel. Het is voorstelbaar dat de mensen die de gewoonte hadden naar deze kerk te gaan er niet direct mee wilden stoppen. Dit betekende niet dat ze zich per se aangetrokken voelden tot de 'nieuwwichijden' die de jonge kapelaan introduceerde, maar eerder dat hun eventuele afkeer van de nieuwe religie niet groot genoeg was om weg te blijven. En het hield zeker niet in dat deze mensen het katholicisme afzwoeren. De motivatie voor deze mensen kwam in dat geval niet voort uit een innerlijke overtuiging, maar was een reactie op de veranderingen in hun omgeving, waarbij de diensten van kapelaan Jan werden toegestaan. Ze hadden zich aangepast aan de omstandigheden, zonder dat daarmee noodzakelijkerwijs hun

¹²⁸ Ibidem.

¹²⁹ Ibidem, 59.

geloofsopvatting was veranderd.¹³⁰ Het is echter de vraag of religie voor deze mensen de voornaamste reden was om zich te verzetten tegen de magistraat. De schutterijen hadden de rol van de magistraat nadrukkelijk overgenomen door in hun naam de inwoners te dagen voor vergaderingen, en bij het oproer de schutters de opdracht te geven hun wapens te halen en naar de Markt te gaan. Het lijkt erop dat de katholieken op de Markt meer vertrouwen stelden in de dissidente schutters dan in de magistraatsleden, en dat dit de hoofdreden was om hun aanwijzingen op te volgen, en niet de geloofskwestie. We komen hiermee bij de magistraat uit. Blijkbaar stelde een groot gedeelte van de inwoners van Zaltbommel weinig vertrouwen in hun bestuurders. Hoe beoordeelden de magistraatsleden hun eigen rol ten tijde van de troebelen? En hoe kwam het dat zij geen grip hadden op de inwoners van Zaltbommel?

¹³⁰ Over de complexiteit van de individuele keuze voor bekering zie: Judith Pollmann, *Religious choice in the Dutch Republic: the reformation of Arnoldus Buchelius* (1999).

Hoofdstuk 3. De *tweede informatie*: de magistraat

De eerste instructie van Alva

Op 9 oktober 1567 gaf Alva de opdracht aan de raadsheren Pieck en Urd om terug te keren naar Zaltbommel, waarbij ditmaal de magistraat verhoord moest worden. Ze kregen geen uitgebreide vragenlijst mee, zoals dat in juli door Margaretha wel was voorbereid, maar een summiere instructie. Ze moesten onderzoeken wat de 'respons' was geweest van de bestuurders, 'les officiers et gens de loij', op het gedrag van de dissidenten in de stad, en wat hun 'justification' hiervoor was.¹³¹ Urd kwam in Zaltbommel aan op 26 oktober en kreeg drie dagen later gezelschap van Pieck. Zij stelden nu zelf een ondervragingslijst op. Bekijken we de twaalf artikelen, dan valt op dat alleen het eerste artikel expliciet ging over over de houding van de magistraat. Bij dit lange artikel, dat als enige artikel bij elk verhoor voluit werd geschreven, moesten de de bestuurders de vraag beantwoorden wat ze hadden gedaan om het oproer te voorkomen. Maar ook werd uitgebreid stilgestaan bij de delicten van de dissidenten. Was er bijvoorbeeld druk uitgeoefend op de magistraatsleden om 'deur die vingeren te sien'? Waren er personen geweest die geweigerd hadden om de magistraat te ondersteunen, terwijl ze daartoe wel verplicht waren? Bij dit laatste gaat de gedachte uit naar schutterijen, op wie de magistraat een beroep moest doen om de orde te bewaren.

De vragenlijst geeft niet de indruk dat de commissarissen van plan waren de magistraat het vuur aan de schenen te leggen. Artikel vier tot en met twaalf gingen over specifieke gebeurtenissen in Zaltbommel, waarbij de delicten van de dissidenten het onderwerp waren, niet de eventueel laakbare houding van de magistraat. De meeste getuigen hoefden deze vragen overigens niet te beantwoorden. Ze konden volstaan met een verwijzing naar voorgaande verhoren, 'eertijts ende onlanx' gegeven.¹³² De enige uitzonderingen hierop waren twee oud-schepenen, die niet bij deze verhoren aanwezig waren geweest. Het 'eertijts' zal hebben verwezen naar de gesprekken die de commissarissen hadden gevoerd met de magistraat tijdens de *eerste informatie*. Deze verhoren waren waarschijnlijk opgenomen in een van de drie cahiers die ontbreken bij de *eerste informatie*. Het 'onlanx' moet het gesprek op 29 oktober zijn geweest, waarbij de commissarissen met de magistraat spraken voorafgaand aan de individuele verhoren.

¹³¹ Hasselt, *Stukken* dl.1, 230. Kopie van de instructie.

¹³² *Tweede informatie*, Aert Bye, 236.

Johan Urd bracht verslag uit van deze bijeenkomst in het dossier, waarbij enkele afspraken werden gemaakt met de magistraat.

De magistraat had aan de commissarissen verzocht om de verslagen die Johan Urd maakte van de verhoren in te mogen zien, 'omme hun dairop beter te moegen bedencken ende hoere verclaringe corten oft langen, soe sij inder waerheijt nair haere beste memorie bevijnden solden te behoeren'. Dit opmerkelijke verzoek werd door de commissarissen gehonoreerd. Ze leken er ook niets vreemds aan te vinden, en vermeldden het keurig in het rapport dat in Brussel door de Raad van Beroerten gelezen zou worden. Hierin stond vermeld dat Arnt de Bye de (gewijzigde) verklaringen zou ondertekenen wanneer ze er klaar mee waren. De ambtman Albert de Ruyter mocht zelf ondertekenen omdat de stadssecretaris op dat moment niet in de stad was. De vragenlijst werd door Pieter Jans in drievoud uitgeschreven, wat betekende dat deze naar alle waarschijnlijkheid circuleerde onder de magistraatsleden terwijl ze hun verklaringen aan het herzien waren.¹³³ Het bleek achteraf in de praktijk niet nodig te zijn om veel wijzigingen aan te brengen. Slecht op enkele plekken staat in het handschrift van Arnt de Bye iets toegevoegd. In de meeste gevallen waren dit belastende verklaringen over de dissidenten. In geen enkel geval ging het om ontlastende verklaringen over de magistraatsleden.

De verhoren vonden plaats van 29 oktober tot en met 6 november 1567. De magistraat in Zaltbommel bestond sinds de schepenkeur van 1409 uit twee burgemeesters en acht schepenen.¹³⁴ Zij werden allen gedaagd, alsmede twee oud-schepenen die op 27 december 1566 waren afgetreden. Ook werden de ambtman en de oud-ambtman opgeroepen. Het voornaamste onderwerp in de gesprekken was het handelen van de magistraat in de periode voorafgaand aan het oproer op 23 oktober 1566. Had de magistraat al het mogelijke gedaan om ervoor te zorgen dat de nieuwe religie niet zou postvatten in Zaltbommel?

'die gemeijnte wolde het hebben'

Jan van Venray was in 1566 door het kapittel en de magistraat van Zaltbommel aangesteld als kapelaan. Aanvankelijk was er volgens de burgemeester Hubert Ghijsbertzoon niets aan de hand met de kapelaan, die was gaan wonen in een gehuurd huis bij het kerkhof met zijn zus Elisabeth.¹³⁵ Kapelaan Jan had immers een schriftelijke

¹³³ Ibidem, 232-235, 265-267 en 275-277.

¹³⁴ J.H. de Groot, *Zaltbommel. Stad en waard door de eeuwen heen* (1979) 55.

¹³⁵ G. Van Hasselt, *Geldersch maandwerk*, dl. 2 (1807) 137. *Eerste informatie*, Gerrit Jansen, 5.

aanbeveling meegekregen van de stad Nijmegen en had beloofd 'der alde Catholijcker Religie' te eerbiedigen.¹³⁶ Hubert Ghijsbertzoon, in 1566 schepen, woonde zelf één van zijn diensten bij in de Sint-Maartenskerk, de Grote Kerk van Zaltbommel, en verklaarde onder de indruk te zijn geweest van de bediening van de Heilige Communie op 13 juni 1566, waarbij hij ook een 'schoen sermoen' van de kapitaal had gehoord. Maar zo bleef het niet. Want, ging de burgemeester verder tegen de commissarissen Pieck en Urd, 'naederhant heeft hij begost wat bedecktelijck te wanckelen in sijne leeronghe.'¹³⁷

De commissarissen vroegen aan Hubert Ghijsbertzoon wat hij had gedaan om dit 'wanckelen' tot een halt te brengen. De burgemeester antwoordde dat de magistraatsleden hadden gehoopt het probleem op te lossen door op de kapelaan in te praten.¹³⁸ Henrick de Raet, destijds burgemeester, beschreef hoe de gesprekken met de kapelaan verliepen. Hij en de stadssecretaris Arnt Bijte gingen naar kapelaan Jan, en hielden hem een godsdienstplakkaat voor. Ze waarschuwden hem dat hij in ongenade zou vallen bij Filips II, en moest vrezen voor zijn eigen zielenheil, als hij niet terug zou keren bij de katholieke kerk. De kapelaan beloofde zijn leven te beteren. Maar niet lang daarna preekte de kapelaan opnieuw op reformatorische wijze. Henrick de Raet keerde nog driemaal terug, geflankeerd door de stadssecretaris, om de kapelaan te overtuigen zijn eed te eerbiedigen. De kapelaan beloofde telkenmale beterschap totdat hij bij de vierde ontmoeting een principiële standpunt innam. Hij antwoordde ditmaal dat 'die gemeijnte wolde het hebben, dat hij also preecken soude, hij costed den gemeijnte niet weijgeren, hijer boven was een heer groeter heer dan Co. Ma. (i.e. koning Fililps II)'.¹³⁹

Nu de kapelaan zich openlijk verzette tegen de plakaten, werd door de magistraat en het kapittel gezamenlijk het besluit genomen om hem het preken te verbieden. Gerechtsbodes ('roeijdragheren') werden naar kapelaan Jan gestuurd om hem dit officieel mee te delen.¹⁴⁰ De Sint-Maartenskerk werd op slot gedaan.¹⁴¹ Wanneer dit gebeurde is niet exact te bepalen. Het vierde gesprek met de kapelaan, waarop de kerksluiting volgde, vond volgens Henrick de Raet plaats tussen 'omtrent' Sint-Bartholomeusdag en het oproer, dus tussen 'omtrent' 24 augustus en 23 oktober. Op 6 oktober stuurde Albert de Ruyter

¹³⁶ *Tweede informatie*, Hubert Ghijsbertzoon, 274. Een afschrift van de getuigenis van Hubert Ghijsbertzoon in: J.G.R. Acquoy, *Jan van Venray (Johannes Ceporinus) en de wording en vestiging der Hervormde gemeente te Zalt-Bommel* ('s-Hertogenbosch 1873) 234-238.

¹³⁷ *Ibidem*, 275.

¹³⁸ *Ibidem*.

¹³⁹ *Ibidem*, 247-248.

¹⁴⁰ *Ibidem*, Hubert Ghijsbertzoon, 261.

¹⁴¹ *Ibidem*, Aert Bye, 236.

een brief aan Megen, waaruit blijkt dat op dat moment de kerk nog niet op slot was gedaan. De Ruyter was ambtman van het district waaronder Zaltbommel viel, en was namens de stadhouder verantwoordelijk voor de rechtspraak.¹⁴² De ambtman stelde dat de ketterij in Zaltbommel welig tierde, en dat zelfs bij de kerkdiensten in het Nederlands psalmen gezongen werden. De magistraat was 'dese handelongee gans leet', en verbood ze, maar 'woe men sy meer verbiedt, woe die gemeeynten meer geneicht syn allemael eenige nieuwe vernieuweronge tegen die ordinantie der heyliger Cristelicker Romscher kercke aen te nemen'.¹⁴³ Om dit te bestraffen waren volgens de Ruyter veertig of vijftig soldaten nodig.

Vreemd genoeg vertelde de Ruyter later aan de commissarissen een ander verhaal. Toen zei de Ruyter dat hij om assistentie had gevraagd nádat de Grote Kerk was gesloten, omdat hij kerk- en beeldschending vreesde. Hij vertelde dus niet dat hij ondersteuning wilde om de dissidenten te bestraffen. Het ligt niet in de lijn der verwachting dat de ambtman zou hoeven schromen om aan de commissarissen van Alva te vertellen dat hij 'kettters' wilde oppakken. Toch was dit precies wat er gebeurde. Het beschermen van kerkbezit en katholieke voorwerpen beschouwde hij blijkbaar wél als een geoorloofde reden om hulp te vragen aan de stadhouder. Dat de Ruyter geen openheid van zaken gaf aan de commissarissen is veelzeggend. Er blijkt uit dat hij er niet op vertrouwde dat de commissarissen op een, voor hem, prudente manier zouden omgaan met de informatie die hij hen gaf. Hij moet hebben gevreesd dat als hij naar waarheid had verklaard dat hij de dissidenten reeds in oktober 1566 had willen laten arresteren, dit ook de aanhangers van kapelaan Jan ter ore zou komen. Dat zouden de dissidenten, die nog niet ontwapend waren, hem zeer zeker kwalijk hebben genomen. Als de Ruyter inderdaad op deze manier de situatie inschatte, en hij dat goed had ingezien, betekent dit dat de commissarissen op zijn minst dubieuze banden onderhielden met een gedeelte van de bevolking van Zaltbommel. Dat de commissarissen zich betrokken voelden bij de bevolking van Zaltbommel zal straks blijken in hoofdstuk 5, want bij de *derde informatie* onder leiding van Boudewijn van der Boe zouden ze zich nog steeds met het onderzoek bemoeien, ook al ontbrak hier commissie voor.

¹⁴² Over de functie van de ambtman in Gelre zie: G.A. Noordzij, *Gelre. Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen* (2008) 123-128.

¹⁴³ I.A. Nijhoff, *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, deel VI (1848) 264-265.

In de periode tussen 6 oktober, toen Albert de Ruyter de brief stuurde aan Megen, en 23 oktober, toen het oproer plaatsvond, was de deur van de Grote Kerk 'seeckeren tijt lanck' gesloten voor kapelaan Jan.¹⁴⁴ Zijn aanhangers accepteerden dit niet. Meerdere keren kwamen ze naar het Stadhuis om druk uit te oefenen op de magistraat om hun besluit te herzien. Henrick de Groot, op dat moment burgemeester, beschreef een van die hachelijke momenten. Het lukte hem de kapelaan afzonderlijk te spreken op de Raadkamer. Nadat de Groot kapelaan Jan vermanend had toegesproken om te stoppen met de 'nieuwicheijden', ontglipte de kapelaan met de mededeling dat zijn 'gemeynte' dit besliste.¹⁴⁵ De gesprekken tussen de magistraatsleden en de aanhangers van de kapelaan gingen er niet vriendelijk aan toe. Zo maakte de familie van de schepen Henrick de Raet zich grote zorgen om zijn welzijn. Ze smeekten hem om niet naar het Stadhuis te gaan want ze zouden 'hem deposant ende andere vanden raedt eens dootslaen'.¹⁴⁶

De magistraat realiseerde zich dat ze de steun nodig had van de schutterijen. Om zich hiervan te verzekeren probeerde ze verkiezingen te organiseren, waarbij katholieke schutters naar voren geschoven moesten worden om gekozen te worden tot gedeputeerden. Het lijkt te gaan om een door de magistraat op dat moment in het leven geroepen benoeming. Het was een poging meer grip te krijgen op de schutters, door woordvoerders te benoemen die door hen waren goedgekeurd, waarmee in het vervolg het overleg kon worden gevoerd. Dit speelde zich ook af tussen 6 en 23 oktober 1566. Het plan van de magistraat had een tegengesteld effect. In plaats van dat de schutterijen weer zich ondergeschikt maakten aan de magistraat, raakte de magistraat de invloed op de schutters nu volledig kwijt. De schutterijen wilden enkel gedeputeerden benoemen, nadat er overleg was geweest met de gilden. De vergadering van de gilden over dit onderwerp verliep rampzalig voor de magistraat. De katholieke kandidaten van de magistraat werden uitgejouwd; zo werd er geroepen 'dat sijn papisten, wat sullen wij met die maecken'.¹⁴⁷ In plaats van katholieken werden door de gilden voor het grootste deel de aanhangers van de kapelaan gekozen tot gedeputeerden van de schutterijen. Het waren deze aanhangers van de kapelaan die zich zouden gaan ontwikkelen tot de leiders van de dissidenten.

¹⁴⁴ *Tweede informatie*, 243. De getuigenis van schepen Gherrit Gielis.

¹⁴⁵ *Ibidem*, 239. De getuigenis van schepen Henrick die Groot.

¹⁴⁶ *Ibidem*, 249. De getuigenis van schepen Henrick die Raet.

¹⁴⁷ *Ibidem*, 262. De getuigenis van gewezen schepen Hubert Ghijsbertzoon.

Na de verkiezingen kwam een groep gedeputeerden naar het Stadhuis.¹⁴⁸ Ze wezen op de menigte die hen gevolgd was, en zeiden tegen de magistraat: 'wilt hijt dan niet doen, die gemeijnte staet dair beneden ende willent hebben dat hij ende niemant anders dair inne preecken sall'. Ze 'riepen, raesten, tierden', waardoor de magistraatsleden vreesden vermoord te worden.¹⁴⁹ De commissarissen maakten onderscheid tussen twee van elkaar te onderscheiden groepen die hierbij betrokken waren. De eerste groep van vijftien personen had 'gemeenlics voir den magistraet gecompareert mit gevolch van sectarische borghers'. Dit waren grotendeels de de woordvoerders van de schutters, die bij de verkiezingen tot 'gedeputeerden' gekozen waren.¹⁵⁰ In de tweede plaats was er ook een grotere groep van zevenenzestig personen, die niet tot de woordvoerders hadden behoord, maar zich hadden opgesteld als 'assistent' en 'toestendighen' van de leiders. Dit waren de burgers die met de leidende figuren meekwamen, en waarschijnlijk ook door hen waren gemobiliseerd.¹⁵¹ Nadat bedreigd werd de deur van de Grote Kerk te forceren met balken die op het kerkhof lagen, ging de magistraat overstag, en kon kapelaan Jan weer op de kansel in de Grote Kerk plaatsnemen. De katholieken moesten uitwijken naar de Gasthuiskerk, want die zou voor hen wel groot genoeg zijn.

'lijden ende gedulden'

Megen nam de brief van de Ruyter zeer serieus, want hij stelde op 8 oktober 1566 aan Margaretha voor om met honderd soldaten naar Zaltbommel te gaan. Het zou volgens Megen weinig moeite kosten om de 'slechten' uit Zaltbommel te verwijderen, omdat de magistraat nog altijd (of opnieuw) 'goed' was.¹⁵² Bijna exact een jaar later zou Alva een andere visie hebben op de houding van de magistraat, en vond hij dat onderzoek verricht moest worden naar het handelen van de magistraat ten tijde van de troebelen, zoals blijkt uit de instructie van 9 oktober 1567 voor Jacob Pieck en Johan Urd. Er was natuurlijk het nodige gebeurd in de tussentijd, en als Megen een betere inschatting had gemaakt van de explosiviteit van de situatie in Zaltbommel had een oproer mogelijk voorkomen kunnen worden. Want twee dagen na de eerste brief stuurde hij op 10 oktober per expresse een brief waarin hij plotseling aarzeling uitte over de noodzaak om met soldaten naar

¹⁴⁸ Ibidem, 243. De getuigenis van schepen Gherrit Ghielis.

¹⁴⁹ Ibidem, 282. De getuigenis van schepen Adriaen de Cock.

¹⁵⁰ Waaronder bijvoorbeeld Pieter Mom. *Extracten*, 79.

¹⁵¹ Waaronder bijvoorbeeld Aerian Cornelis Thijssen. Volledige delictomschrijving was 'mede assistent ende thoestendighen der gheusser gedeputeerden geweest hebben, als zij anden magistraet ijetwes versochten of in andere handelonghen'. *Extracten*, 7.

¹⁵² Van Veen, *Briefwisseling*, 254. Van Brimeu aan Margaretha, 8 oktober 1566, te Arnhem.

Zaltbommel te gaan. Er zou bij nader inzien weinig gevaar uitgaan van de dissidenten, die blufte en voldoende schrik was aangejaagd. Bovendien kon de magistraat vertrouwd worden en waren zij voldoende bij machte om de 'verraders' in te rekenen.¹⁵³ Deze brief was nog onderweg toen Margaretha toestemming gaf aan Megen om met tachtig haakbuschutters naar Zaltbommel te gaan.¹⁵⁴ De Stadhouder antwoordde hierop dat hij wel bereid was met soldaten naar Zaltbommel te gaan, maar dat dit eigenlijk niet meer nodig was. Margaretha moest horen ('doibt entendre') dat er veel meer 'goeden' dan 'slechten' waren, en dat de 'slechten' niet gevreesd hoefden te worden ('mauvais, lesquels ne s'osent bouger').¹⁵⁵ Op 16 oktober, precies een week voor het oproer, zag hij definitief af van een tocht naar Zaltbommel. Omdat het grootste deel van de burgers opnieuw 'goed' was, konden de soldaten beter naar Roermond of Venlo gaan, waar het pas echt 'bedorven' was.¹⁵⁶

Er moet iets gebeurd zijn waardoor Megen een draai maakte. Megen stelde in de brief aan Margaretha van 13 oktober dat hij weinig fiducia had in een tocht langs de 'besmette' Gelderse steden, waartoe Margaretha hem opdracht had gegeven, omdat hij vreesde dat zijn soldaten geweigerd zouden worden.¹⁵⁷ Ze zouden hem belachelijk maken ('mocquer de moy'), en mogelijk begon hij tussen 8 oktober en 10 oktober ook zoiets te vrezen voor Zaltbommel, ondanks dat de magistraat 'goed' was. De magistraat van Zaltbommel reageerde namelijk zeer aarzelend toen de ambtman hun kwam 'aanzeggen' dat soldaten op komst waren. Ze antwoordde de Ruyter dat ze hiervoor geen toestemming wilde geven, voordat dit aan de gemeente was voorgelegd. Vervolgens durfden de magistraatsleden dit niet aan, 'deur vreesse dat die knodtse opter straete comen soude'.¹⁵⁸ De magistraat was dus volledig overgeleverd aan de schutters, en weigerden liever op voorhand de soldaten die Megen wilde sturen, dan dat ze de 'gedeputeerden' op de hoogte brachten van wat Megen van plan was.

Megen moet van deze weigering van de magistraat op de hoogte zijn geweest toen hij op 10 oktober de spoedbrief verstuurde naar Margaretha. Hij deed erin het voorstel om eerst het gesprek aan te gaan met de mensen in Zaltbommel ('je la supplie en parler à peu de gens'). Margaretha stond dit toe, want ze gaf de opdracht aan de heer Coebell,

¹⁵³ Ibidem, 261. Megen aan Margaretha, 10 oktober 1566, te Arnhem.

¹⁵⁴ Ibidem, 262-263. Margaretha aan Megen, 11 oktober 1566, te Brussel.

¹⁵⁵ Ibidem, 273. Megen aan Margaretha, 13 oktober 1566, te Arnhem.

¹⁵⁶ Ibidem, 281-282. Megen aan Margaretha, 16 oktober 1566, te Arnhem.

¹⁵⁷ Ibidem, 248. Margaretha aan Megen, 6 oktober 1566, te Brussel.

¹⁵⁸ *Tweede informatie*, Albert de Ruyter, 269.

raadsheer van de Geheime Raad, om polshoogte te nemen in Zaltbommel. Volgens de magistraatsleden had Coebell veel begrip getoond voor hun handelwijze. Hij gaf ze gelijk dat ze de zaak niet op de spits dreven door kapelaan Jan weg te sturen, omdat 'Co. Ma. deur blootstoringhe der borgheren niet gediente en solde werden noch sulx begeerde'.¹⁵⁹ Voor de magistraat, die zichzelf moest rechtvaardigen, was dit de troefkaart en het sluitstuk van hun verdediging. Het argument van Coebell werd door andere magistraatsleden in vrijwel exact dezelfde bewoordingen herhaald. Dat doet gerepeteerd aan. Het is duidelijk dat de magistraatsleden van tevoren overleg hadden gevoerd over hetgeen ze aan de commissarissen zouden vertellen met betrekking tot de heer Coebell. Nu was Coebell in de tussentijd overleden, wat het eventueel gemakkelijker maakte om aan hem uitspraken toe te schrijven die hij niet had gedaan; de commissarissen konden het niet meer bij hem navragen.

Vastgesteld kan worden dat de bemiddeling van Coebell niet het gewenste resultaat had opgeleverd, want na hem werd ook Jacob Pieck naar Zaltbommel gestuurd. Pieck, die later als onderzoekscommissaris het onderzoek naar de onlusten zou leiden samen met Johan Urd, was dus in Zaltbommel ergens in de twee weken voorafgaand aan het oproer. Henrick de Raet was de enige bestuurder die de komst van Pieck in herinnering bracht tijdens de verhoren. Pieck had een vergadering belegd waarin hij de magistraat en de gedeputeerden van de schutterijen meedeelde dat ze per direct kapelaan Jan moesten afzetten. Of de gedeputeerden van de schutterijen dit accepteerden werd niet vermeld in de verklaring. Maar mogelijk ging van Pieck, die ongeveer vijfenzestig jaar oud was en woonde in het nabijgelegen IJzendoorn, een zekere autoriteit uit. Hij behoorde tot de zogeheten inheemse raden. Hij vertegenwoordigde het kwartier Nijmegen, en het was zijn taak, overeenkomstig het Traktaat van Venlo, om op de hoogte te zijn van de landrechten. De stad Zaltbommel kon bij hem dus terecht, indien ze van mening was dat haar privileges en vrijheden geschonden werden. Tegenover de inheemse raden staan de uitheemse raden, waartoe Johan Urd behoorde. De uitheemse raden waren allen universitair opgeleid, en hoefden niet een ingezetene te zijn van Gelre, hoewel dit wel voorkwam. Jacob Pieck en Johan Urd hadden samen het onderzoek geleid naar de

¹⁵⁹ Ibidem, 237, 240, 243, 248, 253, 257, 263, 273. De getuigenverklaringen van de burgemeester Aerdt Bije en de schepenen Henrick die Groot, Gherrit Gieliszoon, Henrick die Raet, Cornelis Bouwens, Jan die Groot, Hubert Ghijsbertzoon, Aerjan van Oeveren.

onlusten in Zaltbommel. Het was waarschijnlijk bewust beleid van Margeratha geweest om zowel een inheems als een uitheems raadslid uit te vaardigden.¹⁶⁰

In het verhoor met Henrick de Raet gaf de schepen en voormalig burgemeester aanvullende informatie, die de keuze van de magistraat rechtvaardigde om de kapelaan niet weg te sturen. Hij vertelde aan de commissarissen dat hij na de vergadering met Pieck een verontrustend gesprek had gevoerd met Joost Turck, een rijke edelman die algemeen beschouwd werd als de leider van de dissidenten. Turck vertelde hem dat hij de hand kon leggen op dertig of veertig 'bussens' (geweren). Het was normaliter aan de magistraat om de schutters te voorzien van wapens en munitie, die achter slot en grendel lagen in het Stadhuis. Als Turck de schutterijen uit eigen middelen zou bewapenen, voorzag de Raet een burgeroorlog. Hierdoor had de magistraat geen andere keuze dan te 'lijden ende gedulden'.¹⁶¹ De edelman had hiermee een belangrijk aandeel aan de troebelen. Wie hij was, en wie de dissidenten waren zal nu besproken worden. Ook zal gekeken worden naar hoe de dissidenten zich opstelden nadat de magistraat voor hen was gezwicht.

¹⁶⁰ A. Zijp, *De strijd tussschen de staten van Gelderland en het Hof. 1543-1566* (Arnhem 1913) 22-23.

¹⁶¹ *Tweede informatie*, Henrick de Raet, 248-249.

Hoofdstuk 4. De dissidenten

De extracten

In de *extracten* staan 'der woorden, feijten ende handelonghen vuijt die ieerste ende tweede informatien'.¹⁶² De *extracten* werden opgemaakt nadat de eerste twee informaties waren afgerond, dus op zijn vroegst in november 1567. Het is mogelijk dat de *extracten* pas werden uitgeschreven nadat Boudewijn van der Boe op 10 april 1568 benoemd was tot commissaris, om voor hem de informaties uit 1567 samen te vatten. De namen van de verdachten waren gerangschikt op alfabetische volgorde van de voornamen. Bij elke naam volgde een opsomming van de delicten waarvan hij/zij verdacht werd. De delicten staan niet vermeld in chronologische volgorde, en er was geen systeem van classificatie aangebracht waaruit blijkt hoe zwaar een delict gewogen werd. In totaal gaat het om 194 namen. Eén persoon hadden de commissarissen er per abuis twee keer ingezet, en dit corrigeerden ze met een aantekening.¹⁶³ Acquoy meent dat dit ook met andere personen is gebeurd, hij geeft aan dat 'verscheidene personen onder twee verschillende namen voorkomen', maar vermeldt niet welke personen dit waren.¹⁶⁴ Het moet ook lastig zijn geweest om alle personen die genoemd werden door de getuigen uit elkaar te houden, gezien bepaalde voornamen veel voorkwamen. Acht personen heetten Aerdts, dertien Dirck en maar liefst drieëndertig personen werden Jan genoemd. Om toch onderscheid te maken werd soms een karakteristiek toegevoegd, zoals Dirck Drijssen 'genampt die corte Dirck', of werd het beroep van de verdachte erbij vermeld, zoals bij Dirck Dircks 'die backer'.¹⁶⁵

De *eerste informatie* was de hoofdbron voor de *extracten*. Bij de *tweede informatie* gaf in een enkel geval een magistraatslid belastende verklaringen over de hoofdverdachten van de troebelen, maar dat leverde zelden nieuwe informatie op. Bij de *tweede informatie* ging de interesse uit naar het handelen van de magistraat, en niet naar het gedrag van de dissidenten, zoals we in het vorige hoofdstuk hebben kunnen zien. Bij de delicten noteerde Johan Urd de brontekst. Alleen van de eerste dertien getuigen, tot en met bladzijde 115 van de *eerste informatie*, kan dit gecontroleerd worden. De

¹⁶² Zie omslag van de *extracten*.

¹⁶³ *Extracten*, 18 en 28. Het gaat om Dirck Dircks genampt Backer die bij nader inzien dezelfde persoon was als Dirck die Backer.

¹⁶⁴ Acquoy *Jan van Venray*, 67, voetnoot 2.

¹⁶⁵ *Extracten*, 20 en 28.

commissarissen noteerden alles, ook als er slechts één bron was. De delicten kunnen worden onderscheiden in algemene typering, zoals 'die geusche oft sectarische nieuwicheijden hebben helpen stercken' (Barnier van Thiel) en specifieke delictsomschrijvingen zoals 'op die eerste vergaderonghe int susterhuijs sonder consent des magistraets angestellt, een redulle oft geschrift in zijn handt gehadt, ende het woordt mede geuert' (Henrick Michiels Brouwer).¹⁶⁶ De delicten van algemene aard lijken tamelijk willekeurig te zijn ingevuld. Zo werden negen personen ervan verdacht 'als gheus ende een van die principaelste geusen wesende', en ontbraken hierbij Joost Turck en Dirck van Moers, twee van de drie voornaamste leiders van de dissidenten. Uit de andere delicten bleek natuurlijk wel welke positie Joost Turck en Dirck van Moers hadden ingenomen bij de troebelen, en dit moet voor de commissarissen zo duidelijk zijn geweest, dat ze het niet nodig vonden bij hun namen het delict te noteren dat zij ook tot de 'princiaalste geusen' behoorden.

Joost Turck (36 delicten), een rijke edelman, was de onbetwiste leider van de dissidenten.¹⁶⁷ Hij had de eed afgenomen bij de eerste bijeenkomst in het Zusterhuis, en voerde namens de dissidenten het woord bij de tweede bijeenkomst in het Zusterhuis. Hij was 'idt hoofd ofte capiteijn der gheusscher oft sectarischer gedeputeerden', en de 'voirganger' bij het oproer van 23 oktober. De 'gheusscher oft sectarischer gedeputeerden' waren natuurlijk de gedeputeerden die, bij de verkiezingen in oktober 1566 voorafgaand aan het oproer, door de gilden waren gekozen. In de *besoigne* is een lijst opgenomen met daarop de namen van tweeëndertig personen, die 'naer befaemt' gedeputeerden waren.¹⁶⁸ Niet al deze personen werden ervan verdacht delicten te hebben begaan. Dat gold slechts voor twaalf van hen, maar deze behoorden allen tot de hoofdverdachten van de troebelen. Dit waren de personen die niet alleen vaak en door verschillende getuigen werden betiteld als 'gheus', zij waren ook degenen die volgens de *extracten* de meeste delicten gepleegd hadden, en bij veel van gebeurtenissen ten tijde van de troebelen betrokken waren.¹⁶⁹ Tot deze hoofdverdachten behoorden Pieter Mom (52 delicten) en Dirck van Moers (35 delicten), de secondanten van Joost Turck. Behalve dat deze twee

¹⁶⁶ Barnier van Thiel. *Extracten*, 43.

¹⁶⁷ Ibidem, 53-61. De dienstmeid van Joost Turck, Elisabeth Cornelisdochter, gaf bij de *derde informatie* op wat de bezittingen van Joost Turck waren, nadat vruchteloos gezocht was naar Turck. Hij had grondbezittingen in Zaltbommel, Gornichem, Wageningen en andere plaatsten. Een jaarlijks inkomen van omtrent 1000 gulden, en enkele waardevolle sierraden waaronder een gouden halsketting. Zie de *besoigne* en Acquoy, *Jan van Venray*, 76-77.

¹⁶⁸ *Besoigne*, 72.

¹⁶⁹ Wanneer de verdachten gerankschikt worden op het aantal delicten waarvan ze verdacht werden, bestaat de top tien naast Joost Turck uitsluitend uit gedeputeerden.

naast Joost Turck de meeste delicten gepleegd hadden, waren ze ook het meest expliciet in het uiten van hun loyaliteit. Toen Megen in Driel was, en met de magistraat onderhandelde, hadden ze de stadhouder 'voir viandt geacht met andere spitsighe woorden'. Een getuige had Pieter Mom horen zeggen 'op Joost Turck te passen, ende niet opten magistraet'.¹⁷⁰

Uit het gedrag van de gedeputeerden blijkt dat zij zichzelf beschouwden als de werkelijke vertegenwoordigers en beschermers van de inwoners van Zaltbommel, en in hun aandringen om de kapelaan te behouden handelden ze naar eigen zeggen in het belang van de bevolking. Zo zei Pieter Mom, toen hij met anderen opnieuw in het Zusterhuis gekomen was ten tijde van het oproer, terwijl hij een geweer vasthield, 'dat die gemeente wilde den cappellaen behalden met lieff ofte leet'.¹⁷¹ De gedeputeerden stuurden een grotere groep van schutters aan, die trouw hun aanwijzingen opvolgden. In strijd met de wensen van de magistraat pakten zij de wapens op bij het oproer op 23 oktober 1566. Op 8 februari 1567 gebeurde hetzelfde, toen bij de magistraat afgedwongen was dat de schutters zich opnieuw mochten bewapenen, nadat kapelaan Jan was weggestuurd. Deze groep schutters zal waarschijnlijk uit minimaal dertig tot vijftig schutters hebben bestaan, en is vertegenwoordigd in het delict 'authoeur ende leijtman der wapenen'.¹⁷²

Er komen slechts vijf vrouwen voor in de *extracten*, die allen van slechts één delict werden verdacht. Drie van deze vrouwen hadden belangstelling getoond voor de nieuwe religie. Van Leijn 'off Reijcx dochter van Nijwaell' werd vrij algemeen gesteld dat ze 'der gheusscher nieuwichijden toestendich' was. Anna Ghijsberts had de preken van de kapelaan bezocht en Marij 'kint van Elst drie kinderen' had veel gesproken met de kapelaan. De twee andere vrouwen waren betrokken geweest bij beeldschending. Marijcke Cornelis 'Huberts Soone' werd verdacht van het ontvreemden en beschadigen van een beeld. Het ging een om een beeld van de Heilige Drie-eenheid, dat uit een heiligenhuisje was weggenomen en in een stadspuut was gegooid.¹⁷³ Cornelis 'die soone van Hilleken Clare' en Claes Arts 'Dijcke Thoen zoon' waren hier ook bij betrokken. Deze laatste werd er ook van verdacht dat hij een Onze-Lieve-Vrouwebeeld, dat in een heiligenhuisje op de hoek van de Gamersche straat had gestaan, had weggenomen en in de put had

¹⁷⁰ *Eerste informatie*, 80. De getuigenverklaring van Gerrit Schoock.

¹⁷¹ *Extracten*, 73.

¹⁷² Drieënderig personen werden verdacht van dit delict, waarvan negen ook verdacht werden gedeputeerde te zijn geweest. Voor een delictomschrijving zie bijvoorbeeld Aerd Jacobs. *Extracten*, 2.

¹⁷³ *Ibidem*, 9 en 74-76.

geworpen.¹⁷⁴ Het is opvallend dat de drie betrokkenen bij deze beeldschending niet verdacht werden van andere delicten, en dus verder geen rol van betekenis speelden bij de troebelen. Nu bood het akkoord van 23 oktober bescherming aan de katholieke beelden in de kerken, maar was er niets vermeld over de private beelden. Katholieken die een beeld hadden in een heiligenhuisje vestigden daardoor ongewenst de aandacht op zichzelf en distantieerden zich zichtbaar van de dissidenten. De beeldschenders kunnen zich door kapelaan Jan aangespoord hebben gevoeld, die volgens de deken Aegidius Groot preekte dat beelden verwijderd moesten worden.

Nees Lamtersdochter zou voorkennis hebben gehad van de beschadiging van een beeld van Maria Magdalena, dat behoorde tot de zogeheten 'berg van calvarie', een voorstelling van de lijdensweg van Jezus dat zich op het kerkhof bevond. Daarnaast had ze 'schandeloeschlijkcken opten voirs. berch gesmaet ende beblasphameert'. Deze beeldschending was een vooropgezet plan, waarbij veel personen betrokken waren. Op een avond had een groep van vijftien of zestien personen wat gedronken in de herberg 'Vierheemskinderen'. Zeven personen hiervan zijn door getuigen geïdentificeerd.¹⁷⁵ Na de bijeenkomst in de herberg was een vergadering in het huis van Aerdt Thonis die Keijser. Van daaruit zou een groep in vermomming naar het kerkhof zijn vertrokken, waaronder Aerdt Thonis zelf, Dirck Drijssen 'genampt die corte Dirck' en Thomas, een smidsgezel.¹⁷⁶ De personen die de beeldschending uitvoerden behoorden dus tot een andere groep dan de personen die het plan hadden beraamd. Dit zou erop kunnen duiden dat de beeldschenders waren ingehuurd.

Afgaande op de namen van de verdachten is van eenenveertig personen het beroep bekend. Vier verdachten waren meubelmaker ('schrijnwercker'). De beroepsgroepen slotenmaker, bakker, kuiper en kleermaker ('snijder') waren allen met drie personen vertegenwoordigd.¹⁷⁷ Omdat van slechts een kwart van de verdachten het beroep bekend is, is het lastig om een sociale stratificatie te maken van de dissidenten. Het is zeker dat de kapelaan aanhang had onder de rijkere inwoners. Joost Turck was zijn

¹⁷⁴ Ibidem, 18.

¹⁷⁵ Ibidem, 9, 18, 27, 37, 39, 57 en 89. Het gaat om de verdachten Arnt Bernts, Cloetien, Dirck Jans Roosboem, Ghijsbert Wolters, Gherridt Wolters van Venloe, Jan Neetken en Thomas Claesz.

¹⁷⁶ Ibidem, 8, 24, 92. De verdachten waren Aerdt Thonis die Keijser, Dirck Drijssen 'genampt die corte Dirck' en Thomas Smitgeselle 'wonende bij Sander Aslants'.

¹⁷⁷ Behalve deze vier beroepen kwamen de volgende beroepen voor: Smit, schipper, wever, koopman ('cremer'), leidekker, metselaar (2 keer). Smitgezel, olieslager, timmerman, schoenmaker, arts, brouwer, glasmaker, jurist, barbier, speledenmaker en ketelboer (1 keer).

grootste volging, alsmede veel schutters, die rijk genoeg waren om hun eigen wapenuitrusting te betalen.

Na het religieakkoord

Een groot deel van de delictsomschrijvingen had betrekking tot gebeurtenissen rondom het oproer op 23 oktober, wat in hoofdstuk 1 besproken is. Maar ook nadat de aanhangers van kapelaan Jan hun zin hadden gekregen, en de kapelaan behouden bleef voor de stad, was de rust niet volledig teruggekeerd. Bij het religieakkoord was de bepaling opgenomen dat de magistraat niet zonder goedkeuring van de gedeputeerden de stadswacht mocht aanpassen. De grootste zorg van de dissidenten was dat Megen zou ingrijpen, en soldaten zou brengen in de stad. Om dit te voorkomen stelden de gedeputeerden een extra wacht aan, die betaald moest worden door de geestelijken in de stad. Dit kostte de kanunniken elk vijf stuivers en een oor per week. Vooral Dirck van Moers hield zich hier mee bezig. Hij bezocht 's-nachts de wacht en zou naar verluide gedurende zes weken zijn bed niet hebben gezien. Omdat de magistraat deze geuzen niet vertrouwd stelde zij weer eigen wachters aan, wat soms voor opstootjes zorgde als beide partijen elkaar troffen op de muren.¹⁷⁸

Daarnaast belegden de dissidenten, zonder instemming van de magistraat, een vergadering in de Grote Kerk, waarbij werd voorgesteld dat met stadsgeld harnassen en geweren gekocht zouden worden. Drie van de vier personen die hiervoor verantwoordelijk werden gehouden waren geen voorname dissidenten, en lieten zich inschakelen als bodes van de gedeputeerden.¹⁷⁹ Henrick Claesz. Hangeloor was de enige van hen die ook een 'authoer ende leijtman der wapenen' was, en hij had zich ook op andere punten laten gelden. Een opmerkelijk delict waarvan hij werd verdacht was dat hij een katholieke vrouw wilde dwingen tot het verkopen van haar goederen, omdat zij had kwaadgesproken over de kapelaan.¹⁸⁰ Dit type delict paste blijkbaar bij de persoonlijkheid van Henrick, want hij sprak ook publiekelijk kwaad over de commissarissen en de personen die bij hen getuigenverklaringen aflegden.¹⁸¹

Of het lukte om geld los te krijgen voor wapens en wapenuitrusting is niet bekend. De dissidenten kregen het in ieder geval wel voor elkaar dat de stadshaken, met kogels en

¹⁷⁸ Ontleend aan de getuigenverklaringen van Jan Aernts en Gherrit Schoock. *Eerste informatie*, 9 en 82. *Extracten*, 21.

¹⁷⁹ De namen van deze verdachten luiden: Jacob Cornelis Bouwens, Loeij Jans die Backer en Wilhelm Wilhelms Seckart.

¹⁸⁰ Hij deed dit samen met vier gedeputeerden: Aerdt Jacobs, Cornelis Drijssen, Dirck van Moers en Ghoert van Venlo.

¹⁸¹ *Extracten*, 46-48.

buskruit, in huis genomen mochten worden. Dat vertelde Henrick die Raet als antwoord op artikel 3 van de vragenlijst voor de *tweede informatie*, waarin gevraagd werd naar de 'onbehoerlijcke versuecken' die de gedeputeerden hadden gedaan. De gedeputeerden hadden de magistraat hiertoe gedwongen,

voirhaldende den selven magistraet dat die gemeijnte borgheren geboeft ende geswooren hadden desen stadt te bewaeren tot behoeff co. Ma., tswelck sij niet en solden connen doen sonder die haecken ende solver in oere bewaeringe te hebben.¹⁸²

De dissidenten beriepen zich dus op de verplichting om de stad te beschermen. Dit terwijl de magistraat heel goed wist dat de schutters niet het belang van de koning op het oog hadden, maar juist wilden voorkomen dat de centrale overheid in Zaltbommel zou ingrijpen.

De grofste overtreding van het gezag van de magistraat vond plaats eind januari 1567, toen Megen zich met vendelen soldaten bij Driel begaf. Op een nacht ging een tiental personen naar de Onselsche Poort om daar de muren te doorbreken, zodat het water van de Waal de stad inliep.¹⁸³ Van de dertien bewaard gebleven getuigenverklaringen was Gerridt Andrijes de enige die hier melding van deed, in een korte passage, waarin hij de naam noemde van Pieter Drijssen, een metselaar.¹⁸⁴ De namen van de negen andere verdachten voor dit misdrijf waren afkomstig uit niet bewaard gebleven getuigenverklaringen. Grote schade werd aangericht aan het Zusterhuis, dat vlak achter de Onselsche Poort lag, en andere nabijgelegen woningen. De dissidenten wilden hiermee voorkomen dat de soldaten van Megen de stad in zouden kunnen, wat uiteindelijk ook niet zou gebeuren. We weten niet hoe de gesprekken verliepen met de getuigen uit de ontbrekende cahiers, maar de *extracten* geven aan dat slechts vijf getuigen namen hadden genoemd van de schuldigen aan dit misdrijf.¹⁸⁵ Hierdoor ontstaat de indruk dat de commissarissen relatief weinig aandacht besteedden aan deze gebeurtenis. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de vraag naar de identiteit van de tamboers bij het oproer van 23 oktober 1566, een onderwerp dat Pieck en Urd in elk

¹⁸² *Eerste informatie*, 249. Acquoy, *Jan van Venray*, 50.

¹⁸³ Deze tien waren: Aerian Cornelis Thijssen, Cornelis Pieters Breij, Claes Arts, Cornelis Jans van Wecker, Dirck Drijssen 'genampt die corte Dirck', Ghoessen Henrixweert 'schiptimmerknecht', Herman die Wever 'alias Wolters', Pieter Mom en Pieter Drijssen 'metselair'. Voor een delictsomschrijving zie bijvoorbeeld Aerian Cornelis Thijssen. *Extracten*, 7.

¹⁸⁴ *Eerste informatie*, 105.

¹⁸⁵ Bij de tien namen werd verwezen naar vijf paginanummers uit de *extracten*, die ver genoeg uit elkaar lagen om te behoren tot de verklaringen van verschillende getuigen.

van de bewaard gebleven getuigenverklaringen ter sprake brachten. Het is overigens onbekend of de dijkdoorbraak invloed heeft gehad op het milde karakter van het verdrag dat was afgesloten tussen Megen en de magistraat op 8 februari 1567, en of Megen hiervan überhaupt van op de hoogte was.

Behalve de vrees voor ingrijpen van buitenaf waren de dissidenten er ook niet gerust op in de stad zelf zou worden ingegrepen. De dissidenten vreesden dat een katholieke revolte een einde zou maken aan de religievrijheid. Er was een groot wantrouwen jegens de geestelijken. Enige tijd na het oproer, in oktober of november 1566, trok een groep dissidenten de Grote Kerk binnen, en verlangden van de aanwezige koster dat deze ze toegang zou geven tot de sacristie. Op de een of andere manier was de gedachte ontstaan dat de geestelijken daar heimelijk wapens verborgen hielden. De koster, Evert Gerritsen, weigerde dit waarna een groep van minimaal vijf dissidenten, waaronder de gedeputeerden Pieter Mom en Henrick Michiels Brouwer, naar de magistraat gingen opdat de koster hiertoe gedwongen zou worden. De koster, die zijn verhaal vertelde aan Boudewijn van der Boe bij de *derde informatie*, moest hierna alsnog de sacristie openen omdat de schepenen aan de gedeputeerden een vergunning hadden verleend. Ondanks dat er niets gevonden werd in de sacristie, kon een aantal dissidenten niet geloven dat er werkelijk geen wapens te vinden waren, en bleef nog enige tijd dralen in de kerk.¹⁸⁶

Het besluit om de kapelaan weg te sturen was genomen omtrent 8 februari 1567. Zijn aanhangers zorgden ervoor dat hij op een veilige manier de stad uit geloodst werd. Het valt op hoe goed georganiseerd dit ging. Kapelaan Jan werd aan andere kleding geholpen door Joost Ghijsbertzoon, Henrick Michiels Brouwer deed hem uitgeleide, en Henrick Claeszoon Hangeloer hielp hem een groot schip te betreden dat richting Nijmegen ging, waar Henrick Smalevelt met hem meereisde totdat ze aanmeerden in Gorinchem.¹⁸⁷ Op een zekere dag, we weten niet wanneer, werd de kapelaan door een inwoner van Gorinchem teruggebracht naar Zaltbommel.¹⁸⁸ Dit was afgesproken werk, negen dissidenten wachtten hem op bij de deur voor zijn huis, en brachten hem naar de preekstoel in de Grote Kerk. De kleermaker Thomas was hierbij, en maakte van de

¹⁸⁶ Het ging om een groep van tien personen, waarvan vijf naar de magistraat trokken om toestemming te krijgen. Deze vijf waren Dirck Drijssen 'genampt die corte Dirck', Henrick Smalevelt, Jacob Jans Snijder, Jan Gerritszoon inden Salm 'alias schram' en Pieter Mom. Delitsomschrijving bij bijvoorbeeld Dirck Drijssen, *extracten*, 24. Zie de *besoigne* en ook beschreven in: Acquoy, *Jan van Venray*, 49-50.

¹⁸⁷ *Extracten*, 41, 45, 47, en 57.

¹⁸⁸ *Ibidem*, 75. Dat was Michiel van Braeckel.

gelegenheid gebruik om mensen op te stoken 'gewalt te doen in catholijcken huijsen', waar overigens niet naar geluisterd werd.¹⁸⁹ Nadat hij een dienst had gehouden werd hij door vier personen onder gewapende begeleiding teruggebracht naar zijn huis.¹⁹⁰

De opstootjes tussen katholieken en dissidenten die gemeld werden kunnen niet altijd gedateerd worden. Zo was er bijvoorbeeld een delict waarbij de katholieke dienstuitoefening werd verstoord. Een aantal dissidenten had 'bijster getiert' in het portaal van de Grote Kerk, terwijl het Heilige Sacrament werd toegediend; de schoenmaker Henrick Schoeck zelfs 'als een brijssende lieuwe'.¹⁹¹ Dit vond zeer waarschijnlijk plaats na 8 februari, gezien de katholieken de Grote Kerk weer tot hun beschikking hadden. De katholieken stelden zelf bewakers aan bij de altaren in de kerk, die ook het nodige te verduren kregen van de dissidenten. Het is onbekend of dit kanunniken, andere geestelijken of burgerwachters waren geweest. Op een zeker moment raakten deze bewakers in discussie met Jan Breij, die met hen 'smaedinghe woorden hadde', en deden twee kompanen van Breij er een schepje bovenop door tegen de wachters 'halt uwen beck thoe ghij slabbe' te zeggen.¹⁹²

Het was dus allerminst een vredege co-existentie van protestanten en katholieken voor het vertrek van kapelaan Jan uit Zaltbommel, en ook bij zijn terugkomst was er veel onrust, hoewel het nimmer tot lichamelijk geweld escaleerde. Met name de geestelijken kregen het zwaar te verduren. Twee dissidenten hadden 'gewalt gedaen hebben bij nacht ende groote trotsicheijt ende hoemoet een priester aengedaen'.¹⁹³ Er onstond schade aan het Zusterhuis, doordat het dak vlamvatte kort nadat een katholieke predikant daar had gepreekt. De getuige Gerrit Schooick, de enige die hier melding van deed, had van buiten de stadsmuren daarvoor een 'busse' (kanon) horen afgaan.¹⁹⁴ De getuigen werden enkel ondervraagd over het gedrag van de aanhangers van kapelaan Jan, over eventuele geweldsuitingen van de katholieken tegen de dissidenten is niets bekend, omdat de commissarissen hier niet naar vroegen. Uit het feit dat de schutters in ieder geval zelf dachten dat kapelaan Jan gewapende begeleiding nodig had, blijkt dat ze beducht waren voor in ieder geval een gedeelte van hun katholieke medeburgers. Vooral het wantrouwen

¹⁸⁹ Ibidem, 92.

¹⁹⁰ De vier personen die de kapelaan voorzagen van gewapende begeleiding waren: Cornelis Pieters Breij, Dirck Drijssen 'genampt die corte Dirck', Johan Vorseman 'die soone' en Pieter Mom. Delictsomschrijving bij bijvoorbeeld Cornelis Pieters Breij, *extracten*, 16.

¹⁹¹ *Extracten*, 49, 54, 86 en 89. De verdachten Henrick Schoeck Schoenmaecker, Pieter Mathijs van Os 'alias genampt Oske', Roloff Humers en Thomas Claesz.

¹⁹² Ibidem, 6 en 12. De verdachten Aerdts Finck en Coman Geijs.

¹⁹³ Ibidem, 1 en 6. De verdachten Aerial Schrijnwercker en Abraham Claes Sloetmaecker.

¹⁹⁴ *Eerste informatie*, 83.

jegens de geestelijkheid was groot, wat onder meer blijkt uit het hardnekkig voortbestaan van de mythe dat zij wapens verborgen hielden in de Grote Kerk. Mogelijk was er dus een groep katholieken, waaronder een gedeelte van de schutters, die getracht had kapelaan Jan te dwarsbomen om te preken. Maar hun oppositie was niet krachtig genoeg om zich te weren tegen de protestanten.

We zijn nu aanbeland bij het laatste hoofdstuk van deze scriptie. Er is een beeld ontstaan van de gebeurtenissen in Zaltbommel die leidden tot het religieakkoord. Het gedrag van de dissidenten is in kaart gebracht, alsmede de reactie van de magistraat hierop. Maar de informaties van Pieck en Urd hadden nog geen arrestaties en veroordelingen opgeleverd. Daar kwam verandering doordat Alva twee nieuwe commissarissen benoemde om het onderzoek naar de onlusten af te ronden.

Hoofdstuk 5. De *derde informatie*: de veroordeelden

De nieuwe instructie van Alva

De lijst van Verheyden geeft aan dat op 26 april 1569 voor negenenzestig inwoners van Zaltbommel vonnis werd gewezen.¹⁹⁵ In de *besoigne* kan worden nagegaan dat in mei en in juli twee lijsten met dagvaardingen werden gepubliceerd. Deze personen werden bijna allemaal bij verstek veroordeeld, drie personen kregen de doodstraf. Wie waren deze personen? De *extracten* noemden omtrent honderdnegentig personen die in aanmerking kwamen om veroordeeld te worden. Was er een aantoonbaar verband tussen de aard van het delict en de veroordeling? We hebben voor Nijmegen gezien dat dit daar niet het geval was. Om die vraag voor Zaltbommel te kunnen beantwoorden moet gekeken worden naar hoe de rechtsgang haar beloop kreeg nadat de *eerste informatie*, in opdracht van Margaretha, en de *tweede informatie*, in opdracht van Alva, waren afgerond. Wat gebeurde er met het bewijs dat door de commissarissen Johan Urd en Jacob Pieck was verzameld tegen zoveel inwoners uit Zaltbommel?

Na enkele maanden raakte Alva ontevreden over de manier waarop het onderzoek naar de onlusten in de Nederlanden vorderde. Tegen de tijd dat de informaties resulteerden in dagvaardingen hadden de meeste verdachten kans gezien om te vluchten.¹⁹⁶ Hij besloot daarom tot een koerswijziging. Op 21 februari 1568 gaf Alva de geheime instructie dat in de nacht van 2 op 3 maart de aanwezige verdachten opgepakt moesten worden. Bijzondere aandacht moest uitgaan naar predikanten, leden van consistories, beeldbrekers en rebellen. Het plan werd goed geheimgehouden en vijfhonderd personen werden in de bewuste nacht gearresteerd. Het tweede deel van de instructie was dat voor de vluchtelingen eeuwige verbanning moest worden uitgesproken. Dat gebeurde in de loop van maart voor zeshonderdenacht personen.¹⁹⁷ Deze maatregelen waren ook voor Gelre bedoeld, maar hierin zagen de Arnhemse raadsheren teveel praktische en juridische bezwaren.¹⁹⁸ Brussel had in Gelre minder armslag dan in de

¹⁹⁵ Verheyden, *Conseil des troubles. Liste des condamnés*, 19, 481- 482. Verheyden noemt drieënzeventig namen, maar bij nadere studie lijkt het er sterk op dat twee personen twee keer in de lijst voorkomen en één persoon drie keer. 'Aelbert in de Steijgeherstraet' (nr. 80) is dan dezelfde als 'In de Steygerstrate, Aelbert' (nr. 5783), 'Henry Janszone Fobys, fils, Jans' dezelfde als 'Janszone, Henry'. Van de drie namen 'Diercszone, Goesen' (nr. 3945), 'Goesenszone, Dierick' (nr. 5018) en 'Willemszone, Dierick, alias Dierick Goeszzone' (nr. 11978) is het ook aannemelijk dat het om dezelfde persoon gaat.

¹⁹⁶ Hageman, *Het kwade Exempel*, 275.

¹⁹⁷ A.L.E. Verheyden, *Le conseil des troubles* (1981) 104-105.

¹⁹⁸ Hageman, *Het kwade exempel*, 276.

Erfnederlanden. Gelre was pas sinds 1543 onderdeel van het Habsburgse Rijk, en zich zeer bewust van de eigen privileges, met het traditioneel obstinate Nijmegen als de grootste pleitbezorger.¹⁹⁹ Van de geplande razzia kwam dan ook niets terecht. De raadsheer Amelis van Amstel ging nog wel op 3 maart naar Venlo, waar het hevig gestormd had, maar moest zijn werk na drie dagen alweer staken omdat de magistraat met succes haar beklag had gedaan bij de stadhouder.²⁰⁰

Het vizier werd nu gericht op de vluchtelingen, het tweede deel van de instructie. Dat had ook een economische reden. Het kapitaal van de dissidenten, waaronder 'edellieden en anderen van allerlei kwaliteit', verdampte namelijk in rap tempo doordat het verkocht werd of aan anderen werd overgedaan alvorens de dissidenten de stad uitvluchten.²⁰¹ Het voeren van verstekprocedures gaf meer mogelijkheden om dit een halt toe te roepen. Het was namelijk een gebruikelijke rechtspraktijk in de zestiende eeuw om tijdens zulke processen over te gaan op beslagleggingen. Dit was overigens nog niet hetzelfde als de confiscaties die aan het einde van het proces plaatsvonden. Verdachten konden zich melden voor de rechter en kregen hun bezittingen terug indien ze niet schuldig werden bevonden.²⁰² Op 10 april 1568 werden voor Zaltbommel twee nieuwe commissarissen benoemd.²⁰³ Meester Boudewijn van der Boe, lid van de Rekenkamer van het Hof van Gelre, kreeg de opdracht het onderzoek te leiden en hij kreeg ondersteuning van Pieter van Sinte Pieters. Deze laatste was griffier bij de Rekenkamer en van moederskant een neef van de Gelderse kanselier Adriaan Nicolai, die zitting had in de Raad van Beroerten en naar het scheen meerdere verwanten aan Gelderse ambten hielp.²⁰⁴ Behalve voor Zaltbommel hadden ze commissie voor Tiel, Tieler- en Bommelerwaard, het ambt van Beesd en Rhenoy, Daelhem en Boxmeer.²⁰⁵

Boudewijn van der Boe nam contact op met Johan Urd die op dat moment nog steeds of opnieuw in Zaltbommel was. Hij vroeg hem om een authentiek afschrift van het dossier, wat onder meer de *eerste informatie*, de *tweede informatie* en de *extracten*

¹⁹⁹ Voor de relatie tussen de Gelderse steden en het Habsburgse gezag voorafgaand aan de Beeldenstorm zie: A. Zijp, *De strijd tussschen de staten van Gelderland en het Hof. 1543-1566* (Arnhem 1913) en W. Jappe Alberts, 'Gelderland van 1543-1566', in P.J. Meij e.a., *Geschiedenis van Gelderland. Boek II:1492-1795* (Zutphen 1975) 79-96. Meer specifiek over de Gelderse identiteit: Arie Noordzij, 'Against Burgundy' in J. Pollmann en R. Stein, *Networks, regions and nations : shaping identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden 2010) 111-129.

²⁰⁰ Hageman, *Het kwade exempel*, 276.

²⁰¹ Zie de brief tot benoeming van de commissarissen in: Hasselt, *Stukken*, dl. 1, 183-186. *Besoigne*, 4-6.

²⁰² Hageman, *Het kwade exempel*, 292.

²⁰³ Hasselt, *Stukken*, dl. 1, 183-186. *Besoigne*, 4-6.

²⁰⁴ Hasselt, *Stukken*, dl. 1, 213.

²⁰⁵ Ibidem, 186-191.

omvatte. Johan Urd antwoordde dat dit niet zo gemakkelijk ging, omdat het 'seer groot was sulcs dat se soe balde nyet conde geschrevene worde'. Boudewijn van der Boe gaf hem enige tijd, maar toen het op 30 april nog steeds niet rond was stuurde hij hem opnieuw een brief. Nu kreeg hij als antwoord dat eerst een officieel verzoek moest worden ingediend door de Stadhouders of door het Hof van Gelre. Bovendien had Urd er helemaal geen tijd voor, en hij vroeg of iemand anders betaald kon worden om het kopie te schrijven. Daar kreeg hij toestemming voor, maar toen de griffier Pieter Sinte Pieter op acht mei opnieuw vroeg waar het afschrift bleef kreeg hij als antwoord dat nog steeds geen officieel verzoek was ingediend.²⁰⁶ Blijkbaar had Boudewijn van der Boe gedacht dat Johan Urd op dat punt wel zou inbinden. Dat werd nu alsnog geregeld, en met een ordonnantie van de stadhouder werd het dossier beschikbaar gesteld.²⁰⁷ Op 18 mei werd 'des informatione des commissares precedentes' daadwerkelijk ontvangen, en konden de nieuwe commissarissen beginnen met het voorbereiden van hun onderzoek, wat ze in Arnhem deden.²⁰⁸

De overdracht van het dossier kostte dus ruim een maand, en het had voor de commissarissen weinig zin om naar Zaltbommel te gaan wanneer ze geen inzage hadden in de getuigenverklaringen. Het omstandige verslag van Boudewijn van der Boe ademde uit dat hij weinig begrip had voor de bezwaren die Johan Urd opwierp. Vanuit zijn positie gezien betekende het natuurlijk papieren rompslomp en tijdverlies. Maar is het mogelijk dat hij ook aan een achterliggende reden appelleerde? Was het motief van Johan Urd wel zuiver praktisch en procedureel van aard? Hij was in Zaltbommel, terwijl het onderzoek maanden daarvoor was afgerond. Hij had de gelegenheid om met vertrouwelingen, waaronder mogelijk leden van de magistratuur, het verzoek van Boudewijn van der Boe te bespreken. Dit nieuws kan, al dan niet intentioneel, ook andere inwoners van Zaltbommel ter ore zijn gekomen. Heeft Johan Urd bewust voor vertraging gezorgd, zodat inwoners die vermoedden dat ze moesten vrezen voor hun leven meer tijd kregen om hun maatregelen te treffen en de stad te verlaten? Het is speculatief en onomstootbaar bewijs hebben we niet. Maar een schakel in de keten was gaan roesten, en de handelswijze van Johan Urd droeg daaraan bij.

²⁰⁶ *Besoigne*, 18.

²⁰⁷ *Ibidem*, 20 en 22.

²⁰⁸ Aldus de in februari 1569 aan het *besoigne* toegevoegde 'declaration' waarmee de nieuwe commissarissen het dossier samenvatten en afsloten. Een aan de achterkant van de 'memorie' geplakt vel beschrijft dat Johan Urd het persoonlijk overhandigde.

De eerste lijst

Dit hoofdstuk is voornamelijk gebaseerd op de *besoigne*. Dit is een lijvig dossier van omtrent vierhonderd pagina's, dat helaas niet altijd goed leesbaar is. Het meeste was geschreven door Boudewijn van der Boe, enkele bijdragen waren van de griffier Pieter van Sinte Pieters. De *besoigne* was nooit bedoeld als een document dat overgedragen zou worden aan hogere autoriteiten zoals het Hof van Gelre of de Raad van Beroerten. Het waren grotendeels aantekeningen en krabbels, genoteerd voor de eigen administratie. Sommige getuigenverklaringen zijn goed leesbaar, zoals die van de ambtman Robert van Heerden, de magistraat en de deken Aegidius Groot. Bij andere documenten in de *besoigne* is het een raadsel wat er staat, en dus ook niet mogelijk om het belang ervan in te schatten. In dat opzicht is het dossier van Boudewijn van der Boe een groot contrast met de *tweede informatie*, die zeer netjes was uitgeschreven door Johan Urd, zelfs nog beter leesbaar dan de verklaringen die hij uit *eerste informatie* had genoteerd. De reden hiervoor zal geweest zijn dat er gewicht werd toegekend aan de verklaringen van de magistraatsleden, en de raadsheren van de Raad van Beroerten ze moesten kunnen lezen.

Op 28 mei arriveerde Van der Boe in Zaltbommel en had hij een onderhoud met de twee burgermeesters, drie schepenen en de ambtman Robrecht van Heerden.²⁰⁹ Overeenkomstig de instructie die op 10 mei was opgesteld werd hun gevraagd wie 'vuijt saecken vanden voirgaande trobbelen, wederspannicheijden sich hebben geabsenteert, vuitter stadt van bommel, verlopen oft vluchtent sijn of latiteren en hoer bedeckt houden'.²¹⁰ De stadssecretaris en oud-burgemeester Aerdts Beij schreef een lijst met vijftientig namen en zette daar zijn handtekening onder.²¹¹ Bij nader inzien bleek één persoon gestorven te zijn, en een ander was weliswaar absent maar niet omdat hij gevlucht was. De commissarissen wilden geen seconde verliezen, want nog dezelfde dag werden drieëntwintig personen gedagvaard door middel van het afroepen van hun namen in de Sint-Maartenskerk. De gedagvaardden moesten binnen drie weken verschijnen om zich te verantwoorden voor hun afwezigheid. Robrecht van Heerde kreeg de opdracht om een inventarisatie op te maken van de achtergelaten roerende en onroerende goederen van deze personen.²¹² Hij bezocht hiertoe de huizen van de verdachten, en sprak met eventuele aanwezigen zoals de achtergebleven echtgenote, een ander familielid of de

²⁰⁹ Rapport van de commissarissen Boudewijn van der Boe en Pieter van Sinte Pieters aan de Raad van Beroerten. Gedateerd op 18 mei 1568 - maart 1569. Verheyden, *Conceil des troubles. Liste des condamnés*, 533-544.

²¹⁰ Hasselt, *Stukken*, dl. 1, 186-191. *Besoigne*, 47.

²¹¹ *Besoigne*, 47.

²¹² *Ibidem*, 48.

huidige huurder.²¹³ Op zondag 30 mei werd 'mit voirgaende clockluydinge' de inbeslagname bekend gemaakt, en kwamen kopieën hiervan te hangen bij het Stadhuis, de Sint-Maartenskerk en de drie toegangspoorten.²¹⁴

Kijken we naar de lijst dan zien we achter bijna alle namen staan dat ze Brederode of graaf van den Bergh hadden gediend. Slechts bij vier personen was dat niet het geval. Hadden de commissarissen hierop aangestuurd of waren het de magistraatsleden zelf die hiervoor kozen? Hield de magistraat daarbij rekening met de gevolgen die het had voor de achtergebleven familieleden van de vluchtelingen? Voor de achterblijvers, die vaak niets hadden misdaan, kon het enorme gevolgen hebben als hun man of vader gedagvaard werd. Ze konden hun huis worden uitgezet en al hun bezittingen kwijtraken. Mogelijk had de magistraat er minder moeite mee om burgers van de stad te noemen die zich in 1567 hadden aangesloten bij het leger van de opstandelingen, dan de personen die recentelijk uitgeweken waren vanwege het onderzoek van de Raad van Beroerten. Velen van deze tweede groep wilden waarschijnlijk niets liever dan terugkeren zodra dat weer mogelijk was. Bovendien hadden de vluchtelingen uit 1567 meer tijd gehad om maatregelen te treffen voor hun bezittingen. Dat is zichtbaar in de inventarisatielijst die Van der Boe op 15 oktober 1568 opstuurde naar de Raad van Beroerten. Op deze lijst staan de namen van drieënveertig vluchtelingen uit Zaltbommel, waarvan de inventarisatie voor elf personen niets (nihil) had opgeleverd.²¹⁵ Negen van hen stonden op de dagvaardingslijst van 28 mei, waarvan acht Brederode of van den Bergh hadden gediend. Ook dit kan hebben meegewogen voor de magistraatsleden bij het opstellen van de lijst.

Op 30 mei maakte Van Sinte Pieters, die inmiddels ook in Zaltbommel was gearriveerd, een uittreksel van het dossier van Johan Urd betreffende de delicten van de gedagvaardden.²¹⁶ De functie van de griffier was om administratieve taken uit te voeren, zoals ook het maken van een inventaris van de bezittingen van de verdachten. Het moet hem zijn opgevallen dat de meeste personen die de magistraat noemde in beperkte mate betrokken waren geweest bij de troebelen in Zaltbommel. Hierop waren twee uitzonderingen. Henrick Michiels Brouwer en Ghoert van Venlo werden beide verdacht van meer dan dertig delicten en werden gerekend tot de 'principaelste geusen'. Henrick Philips Tinnegieter had een minder prominente rol, hoewel zijn huis wel fungeerde als

²¹³ Ibidem, 50-51.

²¹⁴ Ibidem, 57.

²¹⁵ Zaltbommel (gemeente), *De verrassing van Salt-Boemel na 350 jaren herdacht: gedenkboek uitgegeven door het feestcomité* (1922) 24-25.

²¹⁶ *Besoigne*, 43-46.

vergaderplaats voor de dissidenten. Claeszoon Schipper was een marginaal figuur. Zijn enige delict was dat hij een voorstander was van de Nieuwe Religie. Vooral voor deze laatste twee geldt dat er veel personen te noemen waren die meer of ernstiger delicten hadden begaan, maar niet in de lijst waren opgenomen.²¹⁷

De tweede lijst

Op 1 juni werd de voltallige magistraat onderworpen aan een nieuw verhoor. De opzet van dit gesprek lijkt geweest te zijn om bevestigd te krijgen dat de voornaamste misdrijven van de dissidenten plaatsvonden zonder dat de magistraat hiervoor opdracht had gegeven. De ongeoorloofde bijeenkomst in het Zusterhuis, het oproer van 23 oktober, het doorsteken van de dijk bij de Onselsche poort etc. passeerden de revue, en de magistraat ontkende elke vorm van betrokkenheid. Op 22 mei hadden de commissarissen een interrogatielijst opgesteld met enkele kritische vragen. Artikel 18 van deze lijst luidde 'waarom de geschiede misdaden niet zijn gestraft' en artikel 19 vervolgde hierop 'waarom die alsnog niet gestraft worden of de delinquenten niet geapprehendeerd'.²¹⁸ Deze heikele punten kwamen in het verhoor echter niet aan de orde. De indruk ontstaat dat de commissarissen grote tact en voorzichtigheid aan de dag moesten leggen om de magistraat niet te bruuskeren, zoals hun collega Amelis van Amstel in Venlo was overkomen. Dat wordt geïllustreerd door het gegeven dat het stadsbestuur in de gelegenheid werd gesteld om zelf verklaringen toe te voegen aan de tekst. Waar de commissaris Boudewijn van der Boe per abuis opschreef dat beide vergaderingen in het Zusterhuis met consent van de magistraat plaats hadden, lezen we in het handschrift van Aerdts Beij daaronder dat de eerste vergadering zonder consent van de magistraat was geschied etc.

De commissarissen lieten het hier niet bij. Ze hadden zelf ontdekt dat de tamboer Daniel Glaesmaecker en notoire dissidenten zoals Pieter Drijssen en met name Joost Turck nog ongestoord rondliepen in Zaltbommel. En hoewel de magistraat hier niet op werd aangesproken, in ieder geval niet in het gesprek met de voltallige magistraat, berichtten de commissarissen dit wel in een brief geadresseerd aan Alva.²¹⁹ Ook vonden ze een belangrijke lacune in het dossier dat was overgedragen door Jacob Pieck en Johan Urd. De voorgaande commissarissen hadden zich geen moeite getroost om de geestelijken te

²¹⁷ *Extracten*, 22-25, 41-45 en 72.

²¹⁸ *Besoigne*, 12-14.

²¹⁹ Hasselt, *Stukken*, dl.1, 263-266.

ondervragen over de gebeurtenissen in Zaltbommel. Dat gingen ze nu zelf doen. Gesprekken werden gevoerd met de deken Aegidius Groot, waarbij de kanunnik Adriaen Schoock ook aanwezig was, en met Willem Janszen, de prior van het regulierenklooster.²²⁰ Zo kwamen ze erachter dat enkele gebroken beelden nog niet waren gerepareerd en dat de rector van de Latijnse school, Peter Agrippa, zijn kind in het Nederlands had laten dopen. Beide punten lieten ze in de brief aan Alva weten.

In het antwoord van Alva werd niet ingegaan op de vergrijpen van Peter Agrippa. De rector, waarvan geen andere delicten bekend waren, behoorde niet tot de dissidenten waar de aandacht naar uit moest gaan. De opdracht luidde om 'capitaines et principaulx auteurs de telles seditions' op te pakken, waarbij de namen van Joost Turck, Pieter Drijssen en Daniel de Gleasmaecker werden genoemd. Zo gemakkelijk ging dit echter niet. De ambtman Robrecht van Heerde had dienaren tot zijn beschikking, maar dit werd als ontoereikend beschouwd. Daarom stuurde Alva op 7 juli een brief naar Dirck van Santen, bevelhebber van de landknechten in Bommel, met het dringende verzoek om bij de arrestaties te assisteren.²²¹

Op 11 juli werd de magistraat door Van der Boe voor de derde maal ontboden. Van der Boe legde de magistraat de vraag voor 'wie de principale hoofden geweest waren van de gedeputeerden in den tijd der troebelen, waardoor de beroerten binnen de stad gebeurd waren'. De magistraatsleden ondertekenden een lijst met daarop de namen van twaalf gedeputeerden.²²² Dit waren zonder twijfel de hoofdschuldigen aan de troebelen. Deze dissidenten werden door veel verschillende getuigen genoemd, en waren betrokken bij veel afzonderlijke delicten. Gedurende een langere periode drukten zie hiermee een grote stempel op de ontwikkelingen in Zaltbommel. Zij waren de voornaamste pleitbezorgers geweest voor het aanblijven van kapelaan Jan. Herhaaldelijk hadden ze de magistraatsleden bezocht op het Stadhuis om de magistraat over te halen kapelaan Jan te steunen. Bij het oproer van 23 oktober 1566 hadden zij de schutters gemobiliseerd in naam van de magistraat, waaronder katholieke schutters, zoals we zagen in hoofdstuk 1. Ze namen de taak van de magistraat ook over door in hun naam op te roepen tot vergaderingen, waarmee ze lieten zien dat *zij* de inwoners van Zaltbommel vertegenwoordigden. Het is dus volstrekt voorstelbaar dat de magistraat wilde dat deze personen opgepakt zouden worden.

²²⁰ Acquoy, *Jan van Venray*, bijlage II en VII, 222-224 en 244-245.

²²¹ *Besoigne*, 87. Een kopie van de brief aan Dirck van Santen.

²²² *Ibidem*, 89.

Dat lukte voor slechts drie personen. Wolter van Oensel en Pieter Mom hadden beide in sterke mate bijgedragen aan een dreigende atmosfeer in Zaltbommel. Wolter van Oensel bijvoorbeeld door de magistraat te bedreigen met een volksopstand, 'seggende, wilt ghijt niet doen, die gemeente es dair beneden, die wilt zoe hebben'.²²³ Pieter Mom liet zich voortdurend militant uit. Enige wapenfeiten: hij had tegen de magistraat gezegd, toen zij katholieke burgers voorstelden om gekozen te worden tot gedeputeerden, 'wat sullen wij met die doen, dat zijn papisten'. Over de brief van de landvoogdes zei hij 'anden brieff moegen zij haer ghat wischen'. En bij de vergadering in de Grote Kerk, toen besloten werd dat de kapelaan moest wijken, had hij 'den borgheren die gheerne den sectarischen cappellaen ontledicht waeren, trotselich gedreicht te steecken'.²²⁴

De derde persoon die gearresteerd werd stond niet vermeld op de lijst van de magistraat met gedeputeerden, maar was de tamboer Gerrit de Wever. Hij werd gearresteerd omdat Daniel de Glaesmaecker niet gevonden kon worden. Enige willekeur lijkt hierbij een rol te hebben gespeeld, omdat hij niet de enige was die op de trom had geslagen. Michiel Gerrits had 'onder andere' Daniel de Glaesmaecker dit zien doen. Getuigen hadden de naam genoemd van Daniel de Glaesmaecker en 'enige anderen'.²²⁵ Het feit dat Alva expliciet de opdracht gaf om de tamboer op te pakken ('fonnéz le tambaurin') zal de doorslag hebben gegeven.²²⁶ De functie van tamboer was belangrijk bij een oproer omdat hij een grote groep mensen mobiliseerde. In Zaltbommel stonden volgens ooggetuigen meer dan elfhonderd mensen op de markt. Maar het is frappant dat beide tamboers buiten dit vergrijp niets te maken leken te hebben met de dissidenten. Ze werden van geen enkel ander delict verdacht. De indruk ontstaat dat zij geen bijzondere affiniteit hadden met de nieuwe religie, maar dat hun gebruikelijke functie van tamboer hen parten heeft gespeeld. Ze moeten hebben gedacht dat de leidende figuren in de stad, de gedeputeerden van de gilden en Joost Turck, de nieuwe koers bepaalden en zij schoven daarin mee door te doen wat hen was opgedragen.

De drie gearresteerden werden opgesloten in de gevangenis boven de Gamersche poort. Omdat Alva vreesde dat ze konden ontsnappen werden ze door de provoost Jan Grauwels overgebracht naar Den Bosch waar ze aan een verhoor werden onderworpen. Voor de verklaringen tegen Pieter Mom en Wolter van Oensel werden de getuigen

²²³ *Extracten*, 93-94.

²²⁴ *Ibidem*, 76-82.

²²⁵ *Eerste informatie*, 42.

²²⁶ Hasselt, *Stukken*, dl.1, 267.

opnieuw opgeroepen om hun verklaringen te bevestigen 'sonder der in eenighen punten in corten oder langen'.²²⁷ De gevangenen deden nog een poging om hun zaken te laten behartigen door de stadssecretaris Arnt de Bye, die dan als procureur zou optreden, maar hij weigerde dit. De drie werden op 10 augustus tot de dood veroordeeld vanwege *crimen laesis Maiestatis*. Dat zou gebeuren door middel van executie met het zwaard als ze bereid waren te biechten. Weigerden ze dit dan zouden ze op de brandstapel worden gezet. Uit de jaarlijkse rekening van ambtman Robrecht van Heerde blijkt dat ze voor het eerste hadden gekozen. Het is niet bekend op welke datum de terechtstelling op de Markt in Zaltbommel plaatsvond.²²⁸

Het is de vraag waarom commissaris Van der Boe, met uitzondering van Gerrit de Wever, zich had laten beperken tot de twee lijsten van de magistraat. Hij had zelf de beschikking over de informatie van zijn collega's Pieck en Urd, alsmede de *extracten*. Hierdoor was hij heel goed in staat om zelf na te gaan wie het meest verantwoordelijk moest worden geacht voor de troebelen. Daarnaast had hij zelf ook onderzoek verricht. Curieus is een lijst in de *besoigne* met daarop honderdelf namen van verdachten. Achter de namen staat vermeld of de betreffende persoon nog in Zaltbommel was, en zo ja, of hij schuldig werd geacht. Bij vier personen op deze lijst staat vermeld 'present ende zeer beschuldicht'.²²⁹ Het gaat om personen die niet gevlucht waren en ook niet behoorden tot de gedeputeerden. Ze kwamen dus niet in aanmerking om op één van de lijsten van de magistraat terecht te komen. Aerial Schrijnwercker had zich vaak dreigend uitgelaten tegen zijn katholieke medeburgers. Hij had 'gewalt gedaen hebben bij nacht ende groote trotsicheijt ende hoemoet een priester aengedaen' en 'smadelijck ende trotselijck gesproecken op die cathoijcke borghers', om twee van de negen delicten waarvan hij verdacht werd te noemen. Ghijsbert Aerijs 'Marij kindt van Elst soone' was een bode geweest van de gedeputeerden. Henrick Schoeck Schoenmaecker behoorde tot de groep die met geweer terugging naar het Zusterhuis ten tijde van het oproer, om mensen te ronselen zodat de Markt ingenomen kon worden. Getuigen zeiden van Pieter Mathijs van Bos 'alias genampt Oske' dat hij 'als gheus ende een van die principaelste geusen wesende'.²³⁰

²²⁷ Vijf getuigen uit de *eerste informatie* bevestigden hun eerdere verklaringen. Michiel Gerrits, Jacob Hijlmanck, Gherrit Schoock, Pieter Maessen en Dirck Gerrits. *Eerste informatie*, 41, 73, 77, 91, 110.

²²⁸ Acquoy, *Jan van Venray*, 79-81.

²²⁹ *Besoigne*, 202-204.

²³⁰ *Extracten*, 1, 33, 48-49 en 83-84.

Deze vier personen werden niet gearresteerd, ondanks dat ze in Zaltbommel waren en er voldoende aantijgingen tegen hen waren. Vermoedelijk heeft de magistraat hier een rol in gespeeld. Het is natuurlijk gissen naar wat er besproken werd tussen de magistraat en de commissarissen. Vast staat wel dat Jacob Pieck betrokken bleef bij het onderzoek. De tweede lijst van de magistraat was geschreven in het handschrift van Jacob Pieck, die het document ook, tezamen met Van der Boe en een aantal magistraatsleden, ondertekende. Dat doet vreemd aan, omdat de informatie uit 1567 reeds lang waren voltooid, en het dossier in mei 1568 was overgedragen aan Van der Boe. Het is mogelijk dat de magistraat van Zaltbommel Jacob Pieck er graag bij wilde houden. Pieck kende Zaltbommel en haar inwoners goed, en had een goede verstandhouding met de magistraat. Wellicht nog belangrijker; onder leiding van Pieck waren geen dagvaardingen uitgevaardigd, en was niemand gearresteerd of bij verstek veroordeeld, ondanks dat Margaretha hiertoe wel opdracht had gegeven. De magistraat had dus reden om aan te nemen dat hij een temperende invloed kon uitoefenen op de voortvarend opererende Van der Boe. De positie van de magistraat was waarschijnlijk zo precair in Zaltbommel, dat de magistraat het niet aangedurfde om schoon schip te maken, en meer dissidenten te laten vervolgen. Het uitgebreide onderzoek van Jacob Pieck en Johan Urd had hierdoor een zeer geringe invloed op de vervolging van de verdachten. Honderden pagina's met getuigenverklaringen waren volgeschreven, wat omtrent honderdzevenentachtig verdachten had opgeleverd. Maar het was de magistraat die uiteindelijk bepaalde wie vervolgd werden en wie niet. Zij leverde aan Van der Boe de lijsten met verdachten, daarna zochten Boudewijn van der Boe en Pieter van Sinte Pieters pas uit wat er van de verdachten bekend was in de *extracten* en de voorgaande informatie. Dat was de volgorde.

Op 14 juni 1576 werd de Raad van Beroerten afgeschaft door de Raad van State. Op 8 november van datzelfde jaar werd door middel van de Pacificatie van Gent een streep getrokken achter de troebelen. Artikel 1 bepaalde dat

alle offensien, iniurien, misdaden ende bescadicheden, gesciet ter zaken van den troublen tusschen den ingesetenen van de provincien, die in dit jegewoorich tractaet gecomprehendeert zijn, zoe wae ende in wat manieren dattet zy, zullen vergeven, vergeten ende gehouden zijn als

niet gesciet, zulcx dat ter oirzake van dien te geenen tyde mentie gemaect oft yemandt aengesproken en zal moegen worden.²³¹

De gewestelijke ambtenaren die hadden gewerkt voor de Raad van Beroerten hoefden hierover dus geen verantwoording af te leggen, omdat de gebeurtenissen als 'vergeven, vergeten, ende gehouden zijn als niet gesciet' werden beschouwd. Op 22 mei 1578 werd Jan van Nassau benoemd tot stadhouder van Gelre. Bij de ambtsaanvaarding beloofde hij onder ede dat hij zich zou houden aan de bepalingen van de Pacificatie van Gent.²³² Jacob Pieck was op dat moment niet meer in leven. Maar Johan Urd kreeg een promotie, en werd benoemd tot kanselier van Overijssel. In dat licht is het opmerkelijk dat het Boudewijn van der Boe werd ontslagen in 1578 omdat hij koningsgezind was geweest. Van Der Boe trok hierop naar het Kleefse en trad in 1582 in Spaanse dienst, waarbij hij rekenmeester werd in Roermond voor de noordelijke Spaanse Nederlanden.²³³ Er was blijkbaar iets bijzonders aan de hand met Van Der Boe. Dat moet naar alle waarschijnlijkheid te maken hebben gehad met zijn werkzaamheden als commissaris van Alva. Dat hoeft overigens niet per se betrekking te hebben gehad op zijn werk in Zaltbommel. Hij was ook als commissaris benoemd voor Tiel, Tieler- en Bommelerwaard, het ambt van Beesd en Rhenoy, Daelhem en Boxmeer. Het zou in dit verband de moeite waard zijn om ook voor deze gebieden de getuigenverklaringen te bestuderen, om te zien hoe Van der Boe de strafvervolgning daar had afgehandeld.

Nu alle dossiers van de Raad van Beroerten met betrekking tot Zaltbommel zijn doorgelicht zijn we in staat om de balans op te maken. Wat zijn we te weten gekomen door de getuigenverklaringen te bestuderen? Hebben we meer zicht gekregen op de wonderlijke gebeurtenissen in *Het Wonderjaar*? Zaltbommel was natuurlijk maar één van de honderdachtenveertig steden waar commissarissen van Alva onderzoek hadden verricht. Geeft de casus Zaltbommel genoeg aansporing om ook voor andere steden de getuigenverklaringen te bestuderen? In de conclusie zal ik daarvoor pleiten.

²³¹ M. Baelde e.a., 'De tekst van de Pacificatie van Gent met begeleidende documenten' in: M. Baelde e.a. *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen. Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent* (1976) 351-365, daar 354.

²³² P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen, 'Gelderland van 1566-1609' in: P.J. Meij e.a., *Geschiedenis van Gelderland. Boek II: 1492-1795* (Zutphen 1975) 97-131, daar 115.

²³³ Wil van der Pas, 'De Hollandse Rekenkamer van Holland in de zestiende eeuw' in *Werken van Gelre* 58 (Hilversum 2004) 83-104.

Conclusie

Op 31 juli 1572 werd Zaltbommel 'verrast' door een groep van ongeveer vijftig teruggekeerde vluchtelingen. Terwijl een overvolle hooiwagen de Bossche poort openhield, stormden zij vanuit het buiten de poort gelegen bonenveld de stad in, waar zij verwelkomd werden door hun oude stadsgenoten. Zaltbommel koos de kant van de opstandelingen, zonder dat daar een geuzenleger of Staatse troepen voor nodig was. De stad sloot zich aan bij de Unie van Dordrecht, en was de enige stad buiten Holland en Zeeland die Spaanse soldaten buiten de stadsmuren wist te houden. Het nam een belangrijke strategische positie in, omdat de weg tussen Den Bosch en Utrecht nu niet te gebruiken was voor de regeringstroepen.²³⁴ De redenen waarom steden zich schaarden achter de Opstand waren complex. Van Nierop wees bij zijn oratie voor de Universiteit van Amsterdam in 2010 op het belang van de dynamiek tussen de magistraat en haar inwoners. In Amsterdam was de bevolking tevreden over de magistraat, aldus Van Nierop, omdat zij de stedelijke zelfstandigheid had weten te beschermen.²³⁵ Hierdoor was het voor de bevolking niet verleidelijk om de kant van de opstandelingen te kiezen. Het blijkt dat de burgers in Zaltbommel niet tevreden waren met hun stadsbestuurders. Ze verzetten zich immers niet toen de stad werd 'bevrijd', en een nieuwe, op de protestantse leest geschroeiende magistraat werd geïnstalleerd. Dit lijkt een direct gevolg te zijn geweest van de gebeurtenissen in *Het Wonderjaar*, en het opsporingsonderzoek van de Raad van Beroerten dat hierop volgde.

In de inleiding van deze scriptie is de vraag gesteld in welke mate de burgers en stadsbestuurders in Zaltbommel medewerking verleenden aan de Raad van Beroerten. Nu de dossiers van de commissarissen die waren aangesteld voor Zaltbommel zijn bestudeerd kan daar een antwoord op worden gegeven. De getuigen waren allen van onbesproken gedrag, en vertelden zonder aarzeling wat ze hadden zien gebeuren, en wie de daders waren. Wat aangaat het gedrag van de dissidenten spreken de verklaringen elkaar niet tegen. Wat betreft hun eigen rol in het geheel waren er wel wat tegenstrijdigheden. Dat had voornamelijk betrekking tot de positie van de schutterijen, en hun aanwezigheid bij de

²³⁴ De Groot, *Zaltbommel*, 173-179. Acquoy, *Jan van Venray*, 90-91.

²³⁵ Van Nierop, *het foute Amsterdam*, 11-17. De magistraat had zich met succes verzet tegen een dwangburcht, door dit af te kopen voor 200.000 gulden. Het verzetten zich hevig tegen de Tiende Penning, met een boete van 20.000 gulden tot gevolg. Ook wist het stadsbestuur te voorkomen dat een Spaans garnizoen ingelegerd werd.

vergaderingen in het Zusterhuis en het oproer op 23 oktober 1566. Het is goed verklaarbaar dat de getuigen op dit punt terughoudend waren; ze wilden zichzelf natuurlijk niet incrimineren. De getuigen waren waarschijnlijk geselecteerd op hun bereidheid om te praten. Toch was hun openhartigheid geen sinecure. De meeste personen die zij beschuldigden van subversief gedrag waren op het moment dat het onderzoek gaande was nog steeds in Zaltbommel aanwezig.

Wat de magistraat aanging blijkt uit alle bronnen dat er niet getwijfeld werd aan haar katholieke gezindheid. Kort na aanvang van het eerste onderzoek van Jacob Pieck en Johan Urd stuurden de commissarissen een brief naar Megen waarin zij zich vol lof uitlieten over de medewerking die zij kregen van de magistraat. Ook uit de brieven van de ambtman Albert de Ruyter en Megen blijkt dat het stadsbestuur van Zaltbommel hun vertrouwen genoot. Dat was waarschijnlijk ook de reden dat Megen de ruimte gaf aan de magistraat van Zaltbommel om de crisis op haar eigen manier te bezweren. Ondanks een brandbrief van de ambtman Albert de Ruyter, en de toezegging van de landvoogdes Margaretha om soldaten te sturen, zag stadhouder Megen ervan af om troepen in de stad te brengen.

Megen bewees de bestuurders van Zaltbommel hiermee uiteindelijk geen dienst. De magistraat verloor in de weken voorafgaand aan het oproer van 23 oktober 1566 volledig de grip op de schutterijen Sint-Sebastiaan en Sint-Joris. Op veel fronten hadden de gedeputeerden van de schutterijen in *Het Wonderjaar* de beslissingsbevoegdheid van de magistraat overgenomen. Zij organiseerden bijeenkomsten en mobiliseerden de bevolking naar hun eigen goeddunken. Zij stelden zelf burgerwachters aan die door de geestelijkheid betaald moesten worden en de stadshaken met munitie en kruit werden door de schutters in huis gehaald. Toen er dreiging was dat Megen soldaten in Zaltbommel zou brengen hadden zij het op zich genomen de stad te verdedigen door de verdedigingslinie onder water te zetten. Ook nadat het verdrag met Megen was gesloten, slaagde de magistraat er niet in om het vertrouwen van de bevolking weer terug te winnen. De magistraat kon bijvoorbeeld niet tegenhouden dat de schutters zichzelf opnieuw bewapenden.

Hoe gering de invloed van de magistraat was op de schutters, zo bepalend was zij voor de uitkomst van de vervolging door de Raad van Beroerten. Dat is misschien wel de meest opvallende constatering die deze scriptie heeft opgeleverd. De dagvaardingslijsten die de commissaris Boudewijn van der Boe liet publiceren op 28 mei en 11 juli waren tot stand gekomen nadat met de magistraat hierover overleg was gevoerd. Alle personen die

op deze twee lijsten voorkwamen waren genoemd door de magistraat. Andere dissidenten waartegen bewijsmateriaal was verzameld ontkwamen aan vervolging. De enorme invloed die de magistraat had op de vervolging door de Raad van Beroerten lijkt een eigenaardigheid te zijn geweest van Zaltbommel. In Nijmegen ging het er heel anders aan toe. Daar ondervond de commissaris Amelis Amstel van Mynden juist voornamelijk hinder van de magistraat, die weigerde mee te werken.

De opstelling van de commissarissen zelf was ook van belang voor de uitkomst van het onderzoek van de Raad van Beroerten. Het is verbazingwekkend dat Van der Boe meeging in de wensen van de magistraat. Gelijktijdig was het dankzij *zijn* initiatief dat de gedeputeerden vervolgd werden. De oorspronkelijke opdracht voor Van der Boe was dat hij zich uitsluitend zou richten op de vluchtelingen. Doordat Van der Boe in de gaten kreeg dat veel hoofdverdachten van de troebelen helemaal niet gevlucht waren, kwam er alsnog een poging om een aantal van hen te arresteren, wat bij drie personen lukte. Mogelijk was zijn ontslag in 1578 de prijs die hij hiervoor moest betalen. Van der Boe stelde zich dus anders op dan zijn collega's Jacob Pieck en Johan Urd, die een jaar eerder een rechtstreeks bevel om dissidenten te arresteren hadden genegeerd. Een en ander hing ook af van het beleid vanuit Brussel. Dit verschilde namelijk van stad tot stad. In Nijmegen had Amstel van Mynden ook geconstateerd dat dissidenten zich nog in de stad begaven. Ondanks dat hij dit melde in een brief aan Alva, kreeg hij geen opdracht om ze op te pakken.

Op basis van de casus Zaltbommel kan geconcludeerd worden dat de werkwijze van de Raad van Beroerten in Nijmegen niet symptomatisch was voor hoe de Raad van Beroerten in andere steden opereerde. Hageman had het onderzoek van de Raad van Beroerten in Nijmegen 'pover en onsamenhangend' genoemd. Ik stel vast dat dit niet het geval was in Zaltbommel. Het was niet 'pover' omdat de hoofdschuldigen bestraft werden. 'Onsamenhangend' was het ook niet, omdat precies is na te gaan hoe de dagvaardingslijsten tot stand kwamen. Maar het onderzoek van de Raad van Beroerten was uiteindelijk wel halfslachtig. Doordat Van der Boe zich beperkte tot de twee lijsten van de magistraat gingen veel dissidenten vrijuit. De coup in 1572 kon slagen omdat de vluchtelingen nog voldoende sympathisanten in de stad hadden.²³⁶

²³⁶ Als we dit met Amsterdam vergelijken: toen in 1575 vijftig soldaten, verborgen in turfbootjes, de stad waren binnengesmokkeld, werden deze door loyale burgers ingerekend en uitgeleverd aan de schout. Van Nierop, *het foute Amsterdam*, 13.

Om preciezer te beoordelen hoe het opsporingsonderzoek van de commissarissen van Alva in Zaltbommel verliep kan het beste onderscheid gemaakt worden tussen de drie verschillende onderzoeken. De afwikkeling van het onderzoek onder leiding van Boudewijn van der Boe, de *derde informatie*, is zojuist besproken. De *tweede informatie* was een formaliteit. De positie van de bestuurders van Zaltbommel kwam bij dit onderzoek op geen enkel moment in het gedrang. De *eerste informatie*, die erop gericht was zoveel mogelijk belastend materiaal te verzamelen over de hoofdschuldigen aan de troebelen, was grotendeels consciëntieus uitgevoerd. De commissarissen hadden er veel werk in gestoken om precies in kaart te brengen wat de gebeurtenissen waren geweest op 23 oktober 1566. De instructie van Margaretha werd daarbij strikt opgevolgd. Het onderzoek was echter wel eenzijdig. Het gedrag van de dissidenten nadat het religieakkoord was gesloten bleef op sommige punten onderbelicht. Het was met name de geestelijkheid die geen gehoor vond bij de commissarissen. De geestelijken hadden veel te lijden gehad van de dissidenten. Ze raakten de Grote Kerk kwijt aan kapelaan Jan. Ze werden door sommige dissidenten ronduit getreiterd en bovendien financieel belast voor de extra ingezette nachtwacht. De toren van het vrouwenklooster werd in brand gestoken, en leed later ook nog veel schade doordat dissidenten de stad onder water lieten lopen. Deze gebeurtenissen kregen niet de aandacht verwacht kan worden op grond van de ernst van de delicten. De commissarissen hadden leden van de geestelijkheid niet opgeroepen als getuigen, ondanks dat de deken, kanunniken, nonnen en priesters veel belastende verklaringen over hun stadsgenoten hadden kunnen geven.

Twee cases zijn nog te weinig om uitspraken van algemene aard te doen over de Raad van Beroerten. We hebben wel al kunnen constateren dat het er in Zaltbommel anders aan toeging dan in Nijmegen. Een belangrijk verschil met Nijmegen was dat in Zaltbommel de magistraat medewerking had verleend aan de commissarissen van Alva. Het roept de vraag op wat de situatie was die de commissarissen aantroffen in andere steden. Hoe stelde het stadsbestuur zich daar op? Ook op andere punten zal het interessant zijn om een vergelijking te kunnen maken met andere steden. Hoe werd daar de bewijslast bij elkaar gekregen? Met wie spraken de commissarissen daar? Werd daar bijvoorbeeld ook relatief weinig aandacht geschonken aan wat de geestelijken hadden te melden? Ongetwijfeld liggen in lokale archieven documenten opgeborgen zoals de *besoigne*, waarop hoofdstuk 5 was gebaseerd in deze scriptie, die antwoord kunnen geven op deze vragen.

Ten slotte nog enige opmerkingen over kapelaan Jan, de ster van dit verhaal, die in de getuigenverklaringen en de *extracten* schittert van afwezigheid. Zoals in hoofdstuk 2 is beschreven vestigde kapelaan Jan, nadat hij was gevluht uit de Palts, zich opnieuw in Nijmegen. Hij zou hier niet lang blijven. Kapelaan Jan was in Nijmegen niet officieel benoemd tot predikant. Blijkens de notulen van de kerkvergadering van 26 februari en 11 maart 1621 was hij hier hoogst ontevreden over. Vermoedelijk heeft kapelaan Jan toen zelf oude contacten aangehaald in Zaltbommel, want op 22 maart 1621 werd in de kerkvergadering in Nijmegen het verzoek van de magistraat en de kerk van Zaltbommel behandeld om Jan van zijn diensten te ontslaan, opdat hij in Zaltbommel als meester benoemd kon worden. Kapelaan Jan genoot dus alom respect, zowel in Nijmegen als in Zaltbommel. De laatste vijf van zijn leven zou hij in de stad doorbrengen, waar hij in 1566-1567 zo'n woelige tijd had doorgebracht. Tijdens een gewestelijke synode, gehouden van 2 augustus tot 4 augustus 1626 te Harderwijk, werd melding gedaan van zijn overlijden. In de notulen lezen we dat 'God, de almogende, dominus Joannes Ceproinus, evangeliedienaar te Bommel, uit dit tranendal in zijn eeuwig rijk heeft opgevorderd'.²³⁷

²³⁷ Acquoy, *Jan van Venray*, 188-197.

Bibliografie

Primaire bronnen

Niet uitgegeven

- Algemeen Rijksarchief Brussel, *fonds Conseil des Troubles* 136/8, Zaltbommel, 1567.
- Gelders Archief, 0124, Hof van Gelre en Zutphen, inventarisnr. 1297. In deze omslag *de eerste informatie* (onvolledig) en de *extracten*.
- Gelders Archief, 0012, Gelderse Rekenkamer, inventarisnr. 7213. *Besoigne en informatien van de commissarissen Boudewijn van der Boe en Pieter van Sinte Pieters*.

Uitgegeven

- Cuypers van Velthoven, Prosper, *Documents pour servir à histoire des troubles religieux du XVIe siècle dans le Brabant septentrional Bois-le-Duc* (1566-1570) (Brussel 1858).
- Gysius, Joannes, *Oorspronck ende voortgang der Nederlandscher beroerten* (Delft 1619).
- Hasselt, G. van, *Stukken voor de vaderlandsche historie: uit de verzameling van mr. G van Hasselt*, dl. 1 (1792) en dl. 3 (1793).
- Hasselt, G. van, *Geldersch maandwerk*, dl. 2 (1807).
- Hooft, P.C., *Neederlandsche Histoorien* (1654).
- Marcus, Jacob, *Sententien en indagingen van den Hertog van Alba uitgesproken en geslagen in zynen Bloedtraedt.. Mitsgaders een aenhangsel van authentike stukken, spruitende uit deselve sententien* (Amsterdam 1735).
- Nijhoff, I.A., *Bijdragen voor de vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, dl. VI (1848).
- Opdedrinck, J., *Poperinghe en omstreken tijdens de godsdienstberoerten der XVIe eeuw of den geuzentijd* (Brugge 1898).
- Veen, J.S. van, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu, graaf van Megen, stadhouder van Gelderland, 1560-1567* (1914).

Secundaire literatuur

- Acquoy, J.G.R., *Jan van Venray (Johannes Ceporinus) en de wording en vestiging der Hervormde gemeente te Zalt-Bommel* ('s-Hertogenbosch 1873).
- Arnade, P., *Beggars, iconoclasts, and civic patriots* (Cornell University Press 2008).
- Brandts, G., *Historie der Reformatie en andere kerkelyke geschiedenissen in en ontrent de Nederlanden* (Boekverkoopers 1677).
- Brunsting, H., *Johannes Smetius als provinciaal-Romeins archeoloog* (Nijmegen 1989).
- Dierckx, M., 'De lijst der veroordeelden door de Raad van Beroerten' in: *Reveu belge de philologie et d'histoire*, vol. 40 (2).
- Dierckx, M. 'Nieuwe gegevens over het bestuur van de hertog van Alva in de Nederlanden' in: *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 18 (1964).
- Duke, A., 'The time of troubles in the county of Holland, 1566-67' in: Alastair Duke, *Reformation and revolt in the Low Countries* (1990) 125-151.
- Duke, A., 'Salvation by coercion: the controversy surrounding the 'Inquisition' in the Low Countries on the Eve of the Revolt' in: Alastair Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries* (1990) 152-174.
- Eire, C.M.N., *War against the idols. The reformation of worship from Erasmus to Calvin* (1986).
- Geurts, P.A.M. en A.E.M Janssen, 'Gelderland van 1566-1609' in: P.J. Meij e.a., *Geschiedenis van Gelderland. Boek II:1492-1795* (Zutphen 1975) 97-131.
- Gulp, Gerard van, *Reformatie in Brabant* (Hilversum 2013).
- Groot, J.H. de, *Zaltbommel. Stad en waard door de eeuwen heen* (1979).
- Haar, J. ter, *Geschiedenis van de Lage Landen. Dl. 2: Bourgondische tijd-Twaalfjarig bestand* (1971).
- Hageman, Maarten, *Het kwade exempel van Gelre* (2005).
- Israel, J., *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (Oxford 1995).
- Jong, Otto Jan de, *De Reformatie in Culemborg* (1957).
- Kuttner, E., *Het hongerjaar 1566*, Johan Winkler (ed.), met een voorwoord van Jan Romein (Amsterdam 1949)

- Marnef, G. en Schepper, H. de, 'Raad van Beroerten (1567-1576)' in E. Aerts, *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)* (1994).
- Marnef, G., *Antwerpen in de tijd van de Reformatie* (1996).
- Maris, A. J. en H.L. Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795), het Hof van Justitie (1795-1802) en het departementaal Gerechtshof (1802-1811)* I (Arnhem 1978).
- Monter, W., 'Heresy Executions in Reformation Europe, 1520-1565' in *Tolerance and intolerance in the European reformation*, ed. O.P. Grell en R. Scribner (Cambridge 1996).
- Nierop, H.F.K. van, *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam 1566-1567* (Nijmegen 1978).
- Nierop, H.F.K. van, *Het foute Amsterdam* (2000).
- Noordzij, A., *Gelre. Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen* (2010).
- Opeddrinck, J., *Poperinghe en omstreken tijdens de godsdienstberoerten der XVIe eeuw of den geuzentijd* (Brugge 1898).
- Oudenhoven, Jacobum van, *Beschryvinge der stadt ende Meyerye van 's-Hertogen-Bossche* (Amsterdam 1649).
- Parker, G., *The Dutch Revolt* (1977).
- Pollmann, Judith, *Religious choice in the Dutch Republic: the reformation of Arnoldus Buchelius* (1999).
- Pollmann, J., 'Countering the Reformation in France and the Netherlands: clerical leadership and catholic violence 1560-1585', in: *Past & Present* 190 (2006).
- Pollmann, J., 'Iconoclasts anonymous. Why did it take historians so long to identify the image-breakers of 1566?' in *BMGN - Low Countries Historical Review*, volume 131-1 (2016) 155-176.
- Scheerder, J., *De Beeldenstorm* (1974).
- Scheerder, J., 'De werking van de Inquisitie' in *Opstand en pacificatie in de lage landen. Bijdrage tot de studie van de pacificatie van Gent* (1976).
- Swart, K.W., 'The Black Legend during the Eighty Years' War', in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann ed., *Britain and the Netherlands* 5 (1975).
- Verheyden, A.L.E., *Le Conseil des Troubles. Liste des condamnés (1567-1573)* (Brussel 1961).
- Verheyden, A.L.E., *Le conseil des troubles* (1981).

- Woltjer, J.J., *Friesland in in hervormingstijd* (1962).
- Woltjer, J.J., 'De vonnissen van de Raad van Beroerten' in: *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 18 (1964).
- Woltjer, J.J., *Kleine oorzaken, grote gevolgen* (1975).
- Zaltbommel (gemeenteuitgave), *De verrassing van Salt-Boemel na 350 jaren herdacht: gedenkboek uitgegeven door het feestcomité* (1922).